

ΤΑ ΕΡΓΑΤΙΚΑ ΣΥΝΔΙΚΑΤΑ ΚΑΙ Η ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ ΤΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Απόστολος Καψάλης, υποψ. διδάκτωρ Νομικής στο
Τμήμα Εργατικού Δικαίου, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσ/νίκης

Εισαγωγή

Το φαινόμενο της μετανάστευσης, με τη μορφή που εκδηλώθηκε τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα, έχει αποτελέσει αντικείμενο πολλών και εμπειριστατωμένων μελετών. Η νέα κοινωνική πραγματικότητα, όπως άρχισε να διαμορφώνεται εξαιτίας κυρίως της ξαφνικής και ταυτόχρονα μαζικής εισόδου αλλοδαπών στις αρχές της δεκαετίας του '90, προκάλεσε το ενδιαφέρον επιστημόνων, οι οποίοι εκπροσωπούν διαφορετικά γνωστικά πεδία.

Η οικονομική, η δημογραφική και η κοινωνιολογική διάσταση του ζητήματος έχουν αναλυθεί σε ικανοποιητικό βαθμό τόσο από την ελληνόγλωσση, όσο και από την ξενόγλωσση βιβλιογραφία¹. Η πρόσφατη μετατροπή της Ελλάδας σε χώρα υποδοχής μεταναστών επέβαλε μια νέα επιστημονική προσέγγιση της μετανάστευσης σε σχέση με ό,τι είχε προηγηθεί αναφορικά με την αποδημία των ελλήνων εργατών στην Ευρώπη, την Αμερική και την Αυστραλία.

Τα κυριότερα γνωρίσματα της μετανάστευσης προς την Ελλάδα παραμένουν η μετακίνηση με σκοπό την αναζήτηση εργασίας και η επί μακρόν επίσημη ή αδήλωτη διαμονή και απασχόληση των αλλοδαπών εργατών, οι οποίοι προέρχονται στην πλειονότητά τους από τις γειτονικές βαλκανικές χώρες και ιδιαίτερα από την Αλβανία. Σε ό,τι αφορά ειδικότερα στη διερεύνηση και τη μελέτη των χαρακτηριστικών της εργασίας των οικονομικών μεταναστών, ο αριθμός των εργασιών που είναι αφιερωμένες αποκλειστικά στις συνθήκες και τους όρους απασχόλησής τους είναι σαφώς πολύ μικρότερος.

Συνήθως η παρουσίαση των χαρακτηριστικών της απασχόλησης, για την ολοκληρωμένη σκιαγράφηση της συνολικότερης εικόνας των αλλοδαπών, εντάσσεται σε ευρύτερες μελέτες γύρω από το μεταναστευτικό φαινόμενο. Έτσι, ενώ η οικονομική διάσταση

1. Για μια πλήρη επισκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας, βλ. Μαρίνα Πετρονώτη και Άννα Τριανταφυλλίδου, «Βιβλιογραφία κοινωνικών επιστημών για τη σύγχρονη ελληνική κοινωνία-σύγχρονα μεταναστευτικά ρεύματα προς την Ελλάδα» ΕΚΚΕ, 2003. Το ειδικό αυτό τεύχος καλύπτει την περίοδο 1970-2000.

της εργασίας των αλλοδαπών και η επίδρασή της στη διαμόρφωση και τη λειτουργία της αγοράς εργασίας εξετάζονται ενδελεχώς από πολλούς μελετητές, η παρουσίαση των αμιγώς εργασιακών δεδομένων της απασχόλησής τους είναι πολύ σπάνια.

Το ίδιο, βεβαίως, ισχύει και για το επιμέρους θέμα των συλλογικών εργασιακών σχέσεων των οικονομικών μεταναστών. Οι αναφορές στη συλλογική δράση των αλλοδαπών εργατών και η προσπάθεια καταγραφής της συμμετοχής τους στα συνδικαλιστικά όργανα των εργαζομένων και γενικότερα στις δραστηριότητες του συνδικαλιστικού κινήματος είναι περιορισμένες και σποραδικές.

Όπως, άλλωστε, συμβαίνει και στις χώρες με παράδοση στην υποδοχή οικονομικών μεταναστών, το ζήτημα του συνδικαλισμού των αλλοδαπών εργαζομένων αποκτά πρακτικό ενδιαφέρον, όταν η παρουσία τους αντιπροσωπεύει πλέον ένα σημαντικό ποσοστό στο σύνολο των απασχολούμενων και των εργαζομένων σε μια χώρα. Στην περίπτωση της Ελλάδας, το υπό εξέταση ζήτημα δεν θα μπορούσε να τεθεί παρά μόνο από τα τέλη της δεκαετίας του '80 και έπειτα, όταν ο μεταναστευτικός πληθυσμός αυξήθηκε σε εκατοντάδες χιλιάδες ανθρώπους.

Όμως, από το συγκεκριμένο χρονικό σημείο μέχρι σήμερα έχουν ήδη παρέλθει σχεδόν 15 χρόνια συνεχούς και αδιάλειπτης συμμετοχής των μεταναστών στην εργασιακή ζωή του τόπου. Στην παρούσα εργασία επιχειρείται μια πρώτη καταγραφή της σχέσης των αλλοδαπών εργατών με το συνδικαλιστικό κίνημα των εργαζομένων στην Ελλάδα. Πρόκειται, όμως, για μια σχέση αμφίδρομη, για την κατανόηση της οποίας απαιτείται μια ισότιμη ανάλυση.

Αφ' ενός, θα πρέπει να εξεταστεί η στάση του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος απέναντι στους μετανάστες εργαζομένους. Η ανάλυση περιλαμβάνει δύο πτυχές: πρώτον, την αντιμετώπιση της μετανάστευσης ως κοινωνικού φαινομένου με αναπόφευκτες επιπτώσεις στην αγορά εργασίας και, δεύτερον, την προάσπιση –αυτή καθεαυτήν– των κοινωνικών δικαιωμάτων της συγκεκριμένης κατηγορίας των εργαζομένων, ως αναπόσπαστο κομμάτι των καθηκόντων του συνδικαλιστικού κινήματος (I).

Αφ' ετέρου, αναζητείται ο βαθμός εμπιστοσύνης που εκδήλωσαν και εκδηλώνουν όλα αυτά τα χρόνια οι ίδιοι οι μετανάστες απέναντι στα συνδικάτα και στη συλλογική δράση γενικότερα σε σχέση με τις διεκδικήσεις τους. Μέσα από την παρουσίαση των στοιχείων που συγκροτούν την ποσοτική διάσταση της συγκεκριμένης σχέσης αξιολογείται η αποτελεσματικότητα των δράσεων, τις οποίες έχει αναλάβει το συνδικαλιστικό κίνημα, καθώς, επίσης, και το επίπεδο συμμετοχικότητας των άμεσα ενδιαφερομένων (II).

1. Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα απέναντι στην μετανάστευση

Σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία², με βάση τα έτη πραγματοποίησης των απογραφών, ο αλλοδαπός πληθυσμός στην Ελλάδα την τελευταία τριακονταετία παρουσιάζει την ακόλουθη εικόνα:

2. Πηγές: ΕΣΥΕ, Αποτελέσματα Απογραφών και Δρεπάκης 2002.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Έτος	Σύνολο πραγματικού πληθυσμού	Αλλοδαποί υπήκοοι ³	Ποσοστό αλλοδαπών στο σύνολο του πληθυσμού
1971	8.768.641	92.568	1,05%
1981	9.740.417	171.424	1,76%
1991	10.259.900	167.276	1,65%
2001	10.964.080	797.093	7,27%

Για τις ανάγκες της εργασίας αυτής το διάστημα των τελευταίων τριάντα ετών θα μπορούσε να χωριστεί σε δύο ίσες περιόδους. Κατά τη διάρκεια της πρώτης, από το 1975 έως το 1990, το συνολικό ποσοστό των αλλοδαπών στο σύνολο του πληθυσμού της χώρας παραμένει ιδιαίτερα χαμηλό, κάτω από 2%. Όσον αφορά στους επίσημα απασχολούμενους μετανάστες, στο διάστημα 1980-30/06/1992 ο αριθμός αυτών κυμαίνεται από 28.628 το 1980 μέχρι 33.891 στις 30 Ιουνίου 1992⁴.

Μέχρι τις αρχές τις δεκαετίας του '90 η περιορισμένη συμμετοχή των αλλοδαπών εργατών στην ελληνική αγορά εργασίας, σε συνδυασμό με τον επίσημο, κατά κανόνα, χαρακτήρα της διαμονής και της απασχόλησής τους, είχε ως αποτέλεσμα το θέμα αυτό να μην προκαλέσει την παρέμβαση του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος, παρά μόνον σε ελάχιστες περιπτώσεις. Είναι ενδεικτικό ότι στα κείμενα των εθνικών γενικών συλλογικών συμβάσεων εργασίας την περίοδο 1975-1990 δεν εντοπίζεται καμία αναφορά σχετική με την απασχόληση των μεταναστών.

Από το 1989-1990 και μετά η κατάσταση αλλάζει δραματικά. Η κατάρρευση των καθεστώτων της Ανατολικής Ευρώπης και οι κοσμοϊστορικές εξελίξεις οι οποίες επακολούθησαν, διαφοροποίησαν αισθητά και την εικόνα της μετανάστευσης προς την Ελλάδα. Για πρώτη φορά στη σύγχρονη ιστορία της χώρας παρατηρείται μια μαζική είσοδος πληθυσμών, αποτελούμενων κυρίως από νέους άντρες από τις γειτονικές χώρες και ιδίως από την Αλβανία με αποκλειστικό σχεδόν σκοπό την αναζήτηση εργασίας.

Ο κοινωνικός και εργασιακός χάρτης της Ελλάδας αλλάζει άρδην. Εμφανίζεται προοδευτικά μια σημαντική αύξηση του απασχολούμενου πληθυσμού της χώρας, ενώ παράλληλα καθιερώνεται σταδιακά στην ελληνική πραγματικότητα η έννοια της ανεπίσημης και ανασφάλιστης εργασίας οικονομικών μεταναστών. Η ελληνική πολιτεία έδειξε μάλλον να αιφνιδιάζεται από την εκδήλωση του φαινομένου, αλλά δεν ισχύει το ίδιο και για το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα.

3. Στον αριθμό αυτό συμπεριλαμβάνονται οι ομογενείς και οι κοινοτικοί αλλοδαποί.

4. Πηγές: ΕΣΥΕ και υπουργείο Εργασίας. Βλ. αναλυτικό πίνακα στο Δ. Κατσορίδας, *Ξένοι (:) εργάτες στην Ελλάδα*, εκδ. ΙΑΜΟΣ, 1994, σσ. 19 επόμε.

Συγκεκριμένα, από τη μια πλευρά, η επίσημη αντίδραση υποδηλώνει αμηχανία και μια τάση για θωράκιση της χώρας απέναντι στην επέλαση του εξωτερικού «κινδύνου». Έτσι, σε πρώτη φάση, γίνεται μια απόπειρα υπολογισμού του ακριβούς αριθμού των νεο-εισελθόντων αλλοδαπών και η κατανομή τους ανά χώρα καταγωγής, κλάδο απασχόλησης και ειδικότερο νομικό καθεστώς (ομογενείς, παλιννοστούντες, οικονομικοί μετανάστες, πολιτικοί πρόσφυγες).

Στο έγγραφο του υπουργείου Δημόσιας Τάξης προς το ΙΝΕ/ΓΣΕΕ με ημερομηνία 28/09/1993 αναφέρεται ότι ο αριθμός των αλλοδαπών, οι οποίοι διαμένουν στην Ελλάδα, υπολογίζεται σε 471.485, εκ των οποίων εφοδιασμένοι είτε με άδεια παραμονής είτε με άδεια εργασίας είναι μόνον οι 103.436. Κατά συνέπεια, με βάση αυτές τις εκτιμήσεις, οι ανεπίσημοι αλλοδαποί αντιπροσωπεύουν σχεδόν το 75%-80% του συνόλου του μη γηγενούς πληθυσμού.

Παράλληλα επιχειρείται η αναχαίτιση των μεταναστευτικών ροών με στόχο την προ-άσπιση της εργασιακής ευημερίας της ελληνικής εργατικής τάξης. Πρόκειται για μια προσπάθεια που στηρίζεται σε ένα εξαιρετικά επιθετικό και αυστηρό νομοθετικό πλαίσιο, το οποίο αποτελεί μια πρόχειρη και βεβιασμένη κυβερνητική αντίδραση στη νέα πραγματικότητα που δημιουργήθηκε. Βασική επιδίωξη του Νόμου 1975/1991 είναι η αντιμετώπιση της αρρύθμιστης μετανάστευσης με αστυνομικά και αυστηρά διοικητικά μέτρα, μέσα από τις επιχειρήσεις επαναπροώθησης⁵ και την επιβολή προστίμων στους εργοδότες που παραβιάζουν τη νέα νομοθεσία.

Σε επίσημο έγγραφο του υπουργείου Δημόσιας Τάξης αναφέρεται⁶ ότι, από τις αρχές του 1991 έως τις 4 Ιουνίου 1992, «επαναπροωθήθηκαν ή απελάθηκαν συνολικά 167.204 Αλβανοί». Οι περισσότεροι από αυτούς μέσα σε σύντομο χρονικά διάστημα επέστρεφαν στην Ελλάδα από την ίδια οδό, μέσω των χερσαίων συνόρων των δύο χωρών, τα οποία ήταν αδύνατον να φυλαχτούν αποτελεσματικά καθιστώντας έτσι ανεφάρμοστες τις απόπειρες οριστικής αποβολής από την Επικράτεια των ανεπίσημων οικονομικών μεταναστών. Η παρουσία και η αδήλωτη εργασία αλλοδαπών εργατών αποτέλεσε πολύ νωρίς μια παγιωμένη κατάσταση, η οποία θα παρέμενε αμετάβλητη για πολύ καιρό.

Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα, από την άλλη πλευρά, δεν κυριεύτηκε από το ίδιο πνεύμα αιφνιδιασμού και ανησυχίας, όπως οι αρμόδιες αρχές της χώρας. Η αντίδραση των εργατικών σωματείων ήταν άμεση και, σε θεωρητικό τουλάχιστον επίπεδο, προσανατολισμένη προς την αντίθετη κατεύθυνση. Οι οργανώσεις των εργαζομένων των άμεσα θιγόμενων από αυτήν την επαπειλούμενη «εισβολή» αλλοδαπών εργατών δεν εξέφρασαν επισήμως και στο σύνολό τους συναισθήματα ανασφάλειας ή επιφυλακτικότητας απέναντι στους «νέους» συναδέλφους τους.

5. Οι επαναπροωθήσεις αυτές αφορούν κυρίως αλβανούς εργάτες και αποκαλούνται ακόμη και σήμερα «επιχειρήσεις-σκούπα», εξαιτίας της γενικευμένης και βίαιης σύλληψης και απομάκρυνσης των μεταναστών.

6. Βλ. Π. Λινάρδος-Ρυλμόν, *Αλλοδαποί εργαζόμενοι και αγορά εργασίας στην Ελλάδα*, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, 1993, σελ. 16.

Αυτή η διαπίστωση εξάγεται από τη μελέτη του περιεχομένου των θέσεων και των πρωτοβουλιών των εκπροσώπων των εργατικών συνδικάτων από την πρώτη κιόλας στιγμή της εκδήλωσης του φαινομένου της μαζικής εισροής οικονομικών μεταναστών. Και αφορά, τόσο στην αντιμετώπιση της μετανάστευσης ως νέας κοινωνικής και οικονομικής συνιστώσας στα πλαίσια της αγοράς εργασίας (Α), όσο και στο ζήτημα της ισότιμης κατάταξης της προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων των αλλοδαπών εργατών στις αρμοδιότητες και τις υποχρεώσεις του συνδικαλιστικού κινήματος (Β).

Α. Η πολιτική αντιμετώπιση του φαινομένου της μετανάστευσης

Σε όσες χώρες εμφανίστηκαν σημαντικά κύματα οικονομικών μεταναστών, η αντίδραση των συνδικαλιστικών οργανώσεων δεν ήταν ομοιόμορφη, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά στις χώρες-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, μεταξύ των οποίων είναι εφικτή και η διατύπωση συγκριτικών συμπερασμάτων. Η πολιτική αντιμετώπισης του φαινομένου της (αρρύθμιστης) μετανάστευσης αλλοδαπών εργατών οδήγησε σε κάποιες περιπτώσεις τα συνδικαλιστικά κινήματα των χωρών υποδοχής σε αμυντικές τοποθετήσεις και εχθρικές αντιδράσεις.

Στην περίπτωση της Ελλάδας δεν παρατηρήθηκε ποτέ μια ανάλογη στάση. Ήδη, με αφορμή την ψήφιση του Ν. 1975/1991, τα μαζικότερα συνδικάτα της χώρας εξέφρασαν με σαφήνεια την θέση τους απέναντι στο ζήτημα της παραμονής ή της απομάκρυνσης όσων οικονομικών μεταναστών δεν είχαν εισέλθει στη χώρα ακολουθώντας τις προκαθορισμένες νομικές προϋποθέσεις. Η στάση αυτή συμπυκνώνεται ίσως με τον καλύτερο τρόπο στην τοποθέτηση των εκπροσώπων του Συνδικάτου των Οικοδόμων σχετικά με τη φιλοσοφία του Νόμου: «Στο θέμα να μείνουν ή να φύγουν [οι ξένοι εργάτες] εμείς λέμε όχι. Δεν υιοθετούμε την άποψη να φύγουν. Μια τέτοια θέση δεν είναι ούτε ταξική ούτε ανθρωπιστική»⁷.

Στην πραγματικότητα, με αφορμή την κριτική επί του νομοσχεδίου για τη μετανάστευση, τα συνδικάτα της Ελλάδας έπρεπε για πρώτη φορά να τοποθετηθούν άμεσα σε ένα ζήτημα, το οποίο τους αφορούσε ευθέως, αλλά δεν το γνώριζαν επαρκώς. Δεν είναι τυχαίο ότι στις γραπτές αναφορές τους επί του σχεδίου του νέου Νόμου, παράλληλα με την υποβολή των προτάσεων και των θέσεων τους, οι συνδικαλιστικές οργανώσεις επιχειρούσαν να περιγράψουν το φαινόμενο στην ποσοτική του διάσταση εκπληρώνοντας ταυτόχρονα δύο συγκεκριμένες ανάγκες: την κατανόηση του προβλήματος και τον καθορισμό της ενδεδειγμένης αντίδρασης.

Μέσα από τις ανακοινώσεις, τις έγγραφες παρεμβάσεις και τις συνεντεύξεις Τύπου των συνδικαλιστικών οργανώσεων παρατηρείται κατ' αρχήν μια ομοιομορφία κατά την προσέγγιση. Ελλείπει σχετικών επιστημονικών αναλύσεων για ένα θέμα άλλωστε εντε-

7. Ομοσπονδία Οικοδόμων και Συναφών Επαγγελματιών Ελλάδος. Συνέντευξη Τύπου με θέμα: «Το νομοσχέδιο για τους αλλοδαπούς και οι προτάσεις της Ομοσπονδίας για τους αλλοδαπούς εργάτες», 25/10/1991. Βλ. σχετικά και Δ. Κατσορίδας, *ό.π.* (σημ. 4), σσ. 90-91.

λώς πρωτοφανές, το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα δεν αποφεύγει να αναφερθεί στις πιθανές δυσμενείς συνέπειες της εργασίας των αλλοδαπών εργατών στην οικονομική και κοινωνική ζωή του συνόλου των ελλήνων εργαζομένων. Το λεξιλόγιο, μάλιστα, το οποίο επιλέγεται είναι καθ' όλα αποκαλυπτικό.

Γίνεται συχνή αναφορά⁸ στο γεγονός ότι το φαινόμενο της μετανάστευσης εκδηλώνεται σε μια συγκυρία οικονομικής ύφεσης και κοινωνικής κρίσης λόγω των αυξημένων ποσοστών ανεργίας στη χώρα, δεδομένα τα οποία καθιστούν αναγκαία την πολύπλευρη και συνολική θεώρηση όλων των επιμέρους παραμέτρων. Στο κείμενο⁹ της Ομοσπονδίας Οικοδόμων και Συναφών Επαγγελματιών Ελλάδος, το οποίο ακολούθησε της συνέντευξης Τύπου στις 25/10/1991, αναφέρεται ειδικότερα για τον κλάδο της οικοδομής: «Έχει επιπτώσεις στους έλληνες εργαζόμενους [...]; Και βέβαια έχει. Πρώτα και κύρια κρατά καθηλωμένα τα μεροκάματα, δεύτερο αφού είναι φτηνότερος και ανασφάλιστος ο αλλοδαπός προτιμείται αυτός και απολύονται Έλληνες».

Στο ψήφισμα¹⁰, το οποίο επακολούθησε της σύσκεψης μαζικών φορέων του νομού Ιωαννίνων με πρωτοβουλία του Εργατικού Κέντρου στις 09/01/1991, απευθύνει, μεταξύ άλλων, έκκληση στα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης να λένε την αλήθεια για την κατάσταση στην Ελλάδα (ανεργία-μετανάστευση-ακρίβεια-νοίκια κ.λπ.) για να καταλάβουν και οι Αλβανοί ότι «εδώ δεν είναι παράδεισος όπως στρεβλά τους ενημερώνουν».

Σε γενικές γραμμές, οι προηγούμενες αναφορές αποτελούν περισσότερο έγκαιρες επισημάνσεις, ώστε να αποφευχθεί η ενδεχόμενη επικράτηση συναισθημάτων ρατσισμού και ξενοφοβίας μεταξύ των εργαζομένων παρά επιφυλάξεις ή αντιρρήσεις απέναντι στη μετανάστευση.

Όμως τα διλήμματα για το συνδικαλιστικό κίνημα δεν σταματούν εδώ. Η πολιτική συζήτηση την εποχή της ψήφισης του νομοσχεδίου ανέδειξε δύο κεντρικά ζητήματα σχετικά με τη χάραξη της μεταναστευτικής πολιτικής. Το πρώτο είχε να κάνει με την τύχη των ανεπίσημων οικονομικών μεταναστών, οι οποίοι βρίσκονταν ήδη στη χώρα (α) και το δεύτερο με την προοπτική, η οποία έπρεπε να οριοθετηθεί σχετικά με τη μελλοντική εκδήλωση του φαινομένου. Και μάλιστα σε βάθος χρόνου, γιατί το προηγούμενο νομικό πλαίσιο για τη μετανάστευση ίσχυσε συνολικά για περισσότερο από 60 χρόνια (β).

α) Σε σχέση με τους «υπάρχοντες» μετανάστες

Όπως, ήδη, ειπώθηκε εισαγωγικά, όσον αφορά στο πρώτο ζήτημα-δίλημμα, να φύγουν ή να παραμείνουν οι «παράνομοι» (όπως ατυχώς αποκαλούνταν από τότε οι ανεπίσημοι αλλοδαποί), η απάντηση του συνδικαλιστικού κινήματος ήταν αρνητική, αλλά όχι σε απόλυτο βαθμό. Δεν έλειψαν και οι ταλαντεύσεις ή οι ασαφείς διατυπώσεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η περίπτωση της στάσης του Εργατικού Κέντρου Αθήνας, του μαζικότερου

8. Το πλήρες κείμενο παρατίθεται στο Λινάρδος-Ρυλμόν (1993), ό.π. (σημ. 6), σσ. 42-48.

9. Στο ίδιο.

10. Στο ίδιο, σσ. 49-53.

συνδικάτου στην περιοχή όπου συγκεντρώθηκαν από την αρχή οι περισσότεροι οικονομικοί μετανάστες.

Στο κείμενο προβληματισμού του 18ου Απολογιστικού Συνεδρίου του ΕΚΑ τον Ιούλιο του 1991, με τίτλο «Για τους ξένους εργάτες στην Αθήνα», συμπεριλαμβάνεται το αίτημα «να δοθεί άδεια παραμονής και εργασίας σ' όλους όσοι εργάζονται στην Ελλάδα απεριορίστης διάρκειας, γι' αυτούς και τα μέλη των οικογενειών τους (β' βαθμού συγγενείας)».

Λίγους μήνες αργότερα, στις 21/10/1991, το ΕΚΑ υπέβαλε αναλυτικό υπόμνημα επί του σχεδίου του Νόμου, όπου για την αντιμετώπιση του προβλήματος των ήδη υπαρχόντων στη χώρα «παράνομων» αλλοδαπών προτείνεται η εξής διαδικασία: από τη δημοσίευση του Νόμου στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως και μέσα σε 6 μήνες, οι ανεπίσημοι αλλοδαποί οφείλουν να δηλώσουν την παρουσία τους στο πλησιέστερο υποκατάστημα του ΟΑΕΔ. Μετά την πάροδο του χρόνου αυτού, όσοι δεν προσέφυγαν τελικά στον ΟΑΕΔ να θεωρούνται λαθραίοι και να απελαύνονται.

Το προηγούμενο παράδειγμα είναι δηλωτικό της διάστασης που επικρατεί σε ουκ ολίγα ζητήματα ανάμεσα στις πραγματικές προθέσεις του συνδικαλιστικού κινήματος και την τελική διαμόρφωση της επίσημης τοποθέτησής του. Παρά το γεγονός ότι η πολιτική στάση απέναντι στους μετανάστες είναι ενδεχομένως η πλέον προοδευτική και αμιγώς ταξική, οι επιταγές της διαπραγματευτικής πραγματικότητας για ρεαλισμό και σύνεση κατά την κοινωνική παρέμβαση των συνδικάτων «επιβάλλουν» ένα διαφορετικό και προσαρμοσμένο στις ιδιαίτερες συνθήκες διεκδικητικό πλαίσιο. Ιδίως, όταν η αφορμή είναι συγκεκριμένα η υποβολή προτάσεων σχετικά με ένα συντηρητικό και σκληρό σχέδιο Νόμου για τη μετανάστευση.

Πίσω από τη συγκεκριμένη πρόταση του ΕΚΑ κρύβεται ασφαλώς η πεποίθηση ότι η συντριπτική πλειονότητα των ενδιαφερομένων δεν θα είχαν κανένα λόγο να μην απευθυνθούν στον ΟΑΕΔ προκειμένου να υπαχθούν σε μια διαδικασία «νομιμοποίησης». Η βεβαιότητα αυτή ήταν προϊόν του λογικού συμπεράσματος ότι, προκειμένου για νέους σε ηλικία οικονομικούς μετανάστες με την προοπτική να παραμείνουν στην Ελλάδα για μεγάλο διάστημα, το παραπάνω μέτρο μόνον προς όφελός τους θα μπορούσε να λειτουργήσει.

Στην πράξη, παρ' όλα αυτά, όπως αποδείχθηκε περίτρανα από το 1991 έως και σήμερα, όλες οι «ευκαιρίες» για την απόκτηση των πολυπόθητων αδειών συνοδεύονται πάντα από πολλούς επιπλέον όρους και προϋποθέσεις, αφαιρώντας ουσιαστικά την εν λόγω προοπτική από τη μεγάλη πλειονότητα των αλλοδαπών.

Στις περιοχές όπου το φαινόμενο της μετανάστευσης είχε εκδηλωθεί αριθμητικά περιορισμένο και ποιοτικά διαφοροποιημένο σε σύγκριση με τα μεγάλα αστικά κέντρα, το βάρος ευθύνης και ανησυχίας των συνδικάτων της Περιφέρειας, σχετικά με την εργασιακή διάσταση της μετανάστευσης, ήταν εκ των πραγμάτων ελαφρύτερο, με αποτέλεσμα οι σχετικές προτάσεις να εστιάζουν σε άλλες προτεραιότητες. Το Εργατικό Κέντρο Ιωαννίνων, αναφορικά με τους αλλοδαπούς από τη γειτονική Αλβανία, υιοθετεί¹¹ τους όρους «Αλβανοί και Βορειοηπειρώτες φυγάδες», κατατάσσοντάς τους στην κατηγορία των πολι-

11. Στο ίδιο.

τικών και οικονομικών προσφύγων. Έτσι, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι «είμαστε αντίθετοι στη βίαιη απέλαση των προσφύγων και προτείνουμε μια πολιτική η οποία θα δημιουργήσει τις κατάλληλες προϋποθέσεις για την επιστροφή».

Ακριβώς, επειδή η διάκριση των πολιτικών προσφύγων από τους οικονομικούς μετανάστες στις αρχές τις δεκαετίας του '90 δεν είναι πάντα εύκολη, πολύ συχνά προτείνονται μέτρα, τα οποία σήμερα αναφέρονται κυρίως στην κατηγορία των πολιτικών προσφύγων. Το ΕΚ Ιωαννίνων απαιτεί, επίσης, να φύγουν άμεσα όλοι οι αλλοδαποί από τα στρατόπεδα και να στεγαστούν σε ξενοδοχεία που είναι κλειστά λόγω της χειμερινής σεζόν ή σε άλλους χώρους. Το ΕΚ Μεσολλογγίου ζητά¹² από τους αρμόδιους φορείς την πλήρη καταγραφή όλων των προσφύγων και την επίλυση του προβλήματος σίτισης και στέγασής τους.

Σε εθνικό επίπεδο, το κυριότερο πρόβλημα ήταν η ραγδαία ενίσχυση της μαύρης εργασίας, το οποίο επιδεινώθηκε εξαιτίας της μαζικής απασχόλησης ανεπίσημων και ανασφάλιστων οικονομικών μεταναστών. Απορρίπτοντας τη λογική της εκδίωξης των θυμάτων αυτής της κατάστασης, η Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδος προτείνει¹³ ως ασφαλιστική δικλείδα για την αντιμετώπισή της την «*πρόβλεψη από τον Νόμο της νομιμοποίησης όλων των αλλοδαπών που εργάζονται στην Ελλάδα, με τη χορήγηση άδειας παραμονής και εργασίας, μετά από σύμφωνη γνώμη της ΓΣΕΕ και των κατά τόπους Εργατικών Κέντρων*».

Από τη συγκεκριμένη πρόταση, η φιλοσοφία της οποίας είναι κοινή για όλες τις οργανώσεις, απορρέουν δύο συμπεράσματα σχετικά με την τοποθέτηση των συνδικάτων (αν και χωρίς ρητή αναφορά σε κάποιο από τα συνδικαλιστικά έγγραφα της περιόδου). Οι οικονομικοί μετανάστες αφ' ενός δεν θεωρούνται απειλή για την απασχόληση της ελληνικής εργατικής τάξης, δεδομένου ότι ενδείκνυται σαφής θεραπεία για την αδήλωτη εργασία (νομιμοποίηση όλων), και αφ' ετέρου, θα συνεχίσουν και στο μέλλον να μη θεωρούνται και να μην είναι πράγματι απειλή για τους έλληνες εργαζομένους, υπό έναν όρο: τη σύμφωνη γνώμη και την ουσιαστική εμπλοκή των εκλεγμένων οργάνων των εργαζομένων.

β) Σε σχέση με τους «μελλοντικούς» μετανάστες

Σε πολλές χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης η είσοδος αλλοδαπών εργατών, όσο μεθοδευμένη και ομαλή και αν υπήρξε σε αντιδιαστολή με την ελληνική εμπειρία, προκάλεσε την άμεση αντίδραση των εργατικών συνδικάτων και ιδιαίτερα των τριτοβάθμιων συνδικαλιστικών οργανώσεων. Οι τελευταίες διεκδίκησαν, και σε κάποιες περιπτώσεις πέτυχαν τελικά, να παρέμβουν ενεργά στη χάραξη της μεταναστευτικής πολιτικής¹⁴ και να συν-

12. Σε έγγραφό του προς το νομάρχη Αιτωλοακαρνανίας στις 22/03/1991, βλ. Λινάρδος-Πυλμόν, *ό.π.* (σημ. 6), σελ. 57.

13. Έγγραφο της 09/10/1991 προς τους αρμόδιους υπουργούς. Βλ. και Λινάρδος-Πυλμόν, *ό.π.* (σημ. 6), σσ. 37-39.

14. Παράλληλα πάντα με την προάσπιση των εργασιακών και κοινωνικών δικαιωμάτων των οικονομικών μεταναστών της κάθε χώρας.

διαμορφώσουν, από κοινού με τις αρμόδιες κρατικές αρχές και τις εργοδοτικές οργανώσεις, το εθνικό θεσμικό πλαίσιο της μετανάστευσης.

Μια πρώτη χαρακτηριστική περίπτωση είναι αυτή του Ηνωμένου Βασιλείου. Το 1947 τα βρετανικά συνδικάτα θέτουν για πρώτη φορά στην κυβέρνηση το αίτημα της «εθνικής προτεραιότητας» στην απασχόληση. Η αρχή αυτή συνίσταται στη διατήρηση των θέσεων εργασίας για τους γηγενείς εργάτες, την πρόσκληση αλλοδαπών από το εξωτερικό, όταν οι ανάγκες της οικονομίας το απαιτούν, και την πρόβλεψη διαδικασιών επαναπατρισμού, όταν η οικονομική ύφεση προκαλεί την αύξηση της ανεργίας¹⁵. Το 1957, το ψήφισμα¹⁶ της μεγαλύτερης σε αριθμό μελών ομοσπονδίας, αυτής των εργαζομένων στις μεταφορές (TGWU), απαιτεί την προστασία της εργασίας των Βρετανών «μέσα από την επιβολή αυστηρών και μεθοδευμένων ορίων στην εισαγωγή εργατικού δυναμικού».

Η χώρα, όμως, στην οποία η σύμφωνη γνώμη του συνδικαλιστικού κινήματος ήταν σχεδόν υποχρεωτική για την άσκηση της πολιτικής για τη μετανάστευση ήταν η Αυστρία. Οι ανάγκες της αυστριακής οικονομίας τη δεκαετία του '60 επέβαλλαν την εργασία μεταναστών μέσα από διαδικασίες μετάκλησής τους, όπως ακριβώς εφαρμόστηκε στην Γερμανία. Οι αυστριακοί συνδικαλιστές, εντούτοις, αντιλαμβάνονται την αντίθεσή τους στη μετανάστευση αλλοδαπών εργατών ως τμήμα των καθηκόντων τους απέναντι στους συμπατριώτες τους εργαζομένους¹⁷.

Κατά συνέπεια, η OGB, η Αυστριακή Συνομοσπονδία των Εργαζομένων, υποστηρίζει με συνέπεια για πολλά χρόνια την αρχή της «εθνικής προτεραιότητας» στον τομέα της απασχόλησης. Εγκρίνει τη σύναψη συμφωνιών εργασίας ορισμένου χρόνου και μόνο για συγκεκριμένους κλάδους απασχόλησης (π.χ. οικοδομή), με τον όρο οι αλλοδαποί εργάτες να επιστρέφουν στις πατρίδες τους αμέσως μετά την πάροδο της συμφωνημένης ημερομηνίας.

Ακόμα και όταν η κυβέρνηση, από κοινού με την εργοδοτική πλευρά προσπαθούν να επιτύχουν την επιβολή ποσοστώσεων για την πρόσκληση αλλοδαπών εργατών (σε συνδυασμό με τη διατήρηση της ανεργίας σε ποσοστό χαμηλότερο του 7,5%), η έντονη συνδικαλιστική αντίδραση μπλοκάρει κάθε νέα νομοθετική πρωτοβουλία. Όταν από τα μέσα της δεκαετίας του '80 το ξενοφοβικό και ανοιχτά ρατσιστικό κόμμα της «ελευθερίας» του Haider μεγαλώνει την επιρροή του στην κοινωνία, τα αυστριακά συνδικάτα αναλαμβάνουν την πρωτοβουλία για την αναθεώρηση του θεσμικού πλαισίου για τη μετανάστευση, όχι, όμως, και της γενικότερης στάσης τους. Απλά συναινούν πλέον στην επιβολή ποσοστώσεων με βάση την αναλογία αλλοδαπών εργατών επί του συνόλου των εργαζομένων στη χώρα.

Το ίδιο συνέβη πρόσφατα και στη Σουηδία κατά τη διάρκεια της συζήτησης που άνοιξε με αφορμή τη διεύρυνση της Ε.Ε. και τις πιθανές επιπτώσεις από τη μετανάστευση

15. Πληροφορίες τις οποίες αναφέρει το μέλος της Trade Union Confederation (TUC), George Gibson, σε άρθρο του στο Τύπο της εποχής. Βλ. *The Financial Times*, 6-7/02/1947.

16. Βλ. σχετικά Join-Lambert O. and Lefresne F., «Du Commonwealth à l' Europe: Permanences et ruptures de la politique migratoire», *Chronique Internationale de l' IRES*, no 84, septembre 2003, pp. 74-87.

17. Dufour Ch., «Travailleurs étrangers, des hôtes par nécessité», *Chronique Internationale de l' IRES*, no 84, septembre 2003, pp. 122-132.

κοινοτικών ή μη εργαζομένων. Στην προοπτική της θέσπισης μιας μεταβατικής περιόδου αναφορικά με την ελεύθερη μετακίνηση εργαζομένων από τις νέες χώρες¹⁸, τα σουηδικά συνδικάτα δεν εξέφρασαν ομόφωνη άποψη. Στο θέμα, όμως, της μετάκλησης εξω-κοινοτικών εργατών, η Συνδικαλιστική Συνομοσπονδία LO ήταν κατηγορηματικά αντίθετη, παρά το γεγονός ότι, σε δημοσκόπηση που δημοσιεύθηκε το καλοκαίρι του 2003, το 70% του πληθυσμού συμφωνεί με τη χορήγηση άδειας διαμονής στους εξω-κοινοτικούς αλλοδαπούς, οι οποίοι απέκτησαν μια θέση εργασίας στη Σουηδία¹⁹.

Στην Ελλάδα, με αφορμή την ψήφιση του Ν. 1975/1991, οι τοποθετήσεις των συνδικάτων διαπνέονται από δύο βασικές αρχές: την αλληλεγγύη προς τους συναδέλφους αλλοδαπούς και τη δυνατότητα απορρόφησής τους από την ελληνική οικονομία. Όπως ακριβώς συνέβη νωρίτερα και στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες, το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα διεκδικεί την ισότιμη συμμετοχή του στη χάραξη της μεταναστευτικής πολιτικής.

Η εφαρμογή της δεύτερης αρχής δεν είχε, παρ' όλα αυτά, τα ίδια αποτελέσματα όπως παρουσιάστηκαν σε άλλες χώρες. Κατά πρώτον, τα ελληνικά συνδικάτα δεν διατύπωσαν ποτέ ανοιχτά την απαίτηση της «εθνικής προτεραιότητας». Παρά το γεγονός ότι δεν γεννήθηκαν στην ελληνική οικονομία πραγματικές ανάγκες για μαζική μετάκληση αλλοδαπών εργατών, όπως σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες τις δεκαετίες μετά το Β' Παγκόσμιο πόλεμο, η παρουσία εκατοντάδων χιλιάδων οικονομικών μεταναστών στην Ελλάδα ήταν από μόνη της αρκετή να προκαλέσει τη διεκδίκηση του σχετικού αιτήματος. Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα, όμως, δεν ήγειρε ποτέ συνδικαλιστικές αξιώσεις για την προστασία του ντόπιου εργατικού δυναμικού ή την επιβολή ποσοστώσεων για την εργασία αλλοδαπών εργατών.

Μολαταύτα, η ιδέα της υπό όρους χορήγησης αδειών εργασίας και διαμονής σε αλλοδαπούς εργαζομένους είναι παρούσα στις αρχές της δεκαετίας του '90. Επικρατεί στα συνδικάτα η άποψη ότι είναι εφικτή η διαχείριση των μεταναστευτικών ροών (*managing migration*) και η οργάνωσή τους με τέτοιο τρόπο, που να μην πλήττονται τα εργασιακά δικαιώματα, τόσο των ελλήνων, όσο και των μεταναστών εργαζομένων. Για την εφαρμογή αυτής της πολιτικής προτείνεται σχεδόν ομόφωνα η σύσταση μιας Εθνική Επιτροπής.

Στην Επιτροπή αυτή θα συμμετέχουν εκπρόσωποι των κομμάτων της Βουλής, της ΓΣΕΕ, του υπουργείου Εργασίας και ένας εκπρόσωπος των εργοδοτών. Η Επιτροπή σε εθνικό επίπεδο θα μελετά την κατάσταση και τις ανάγκες της αγοράς εργασίας και παραγωγής και θα αποφασίζει αν θα επιτρέψει την είσοδο αλλοδαπών εργαζομένων, καθώς και τον αριθμό αυτών²⁰. Στο κείμενό της ΓΣΕΕ επισημαίνεται²¹ επί πλέον ότι η εν λόγω Επιτροπή, αφού καταγράψει την έλλειψη ντόπιου εργατικού δυναμικού, θα μπορούσε να προτεί-

18. Όπως προτείνεται από τη Γερμανία και την Αυστρία.

19. Bourdet Y. et Persson I., «L'intégration en panne?», *Chronique Internationale de l' IRES*, no 84, septembre 2003, pp. 133-147.

20. Η σύσταση της επιτροπής υποδεικνύεται από τη ΓΣΕΕ, το ΕΚΑ, το Συνδικάτο και την Ομοσπονδία των Οικοδόμων, στα κείμενα τα οποία συντάχθηκαν κατά τη διάρκεια της συζήτησης για το Ν.1975/1991.

21. Έγγραφο της 09/10/1991 προς τους αρμόδιους υπουργούς. Βλ. και Λινάρδος-Ρυλμόν, ό.π. (σημ. 6), σσ. 37-39.

νει στη Βουλή τη σύναψη διακρατικών συμφωνιών με τις χώρες προέλευσης των εργατών.

Επίσης, τα μεγαλύτερα συνδικάτα της χώρας στο σύνολό τους, προκειμένου να υπάρξει εύρυθμη λειτουργία του σχεδίου για τη διαχείριση της μετανάστευσης, υποδεικνύουν τη σύσταση επιμέρους νομαρχιακών Επιτροπών, με τη συμμετοχή του ΟΑΕΔ, του Εργατικού Κέντρου και ενός εκπροσώπου των εργοδοτών, ενώ το ΕΚΑ συγκεκριμένα προσθέτει στη λίστα αυτή τον νομάρχη, τα επιμελητήρια και τις αγροτικές οργανώσεις του νομού.

Σύμφωνα με το Συνδικάτο των Οικοδόμων, εάν η έλλειψη εργατικού δυναμικού παρατηρείται σε έναν ιδιαίτερο κλάδο, τότε στην επιτροπή συμμετέχει εκπρόσωπος της αντιπροσωπευτικότερης πρωτοβάθμιας οργάνωσης του κλάδου στο νομό και της κλαδικής εργοδοτικής οργάνωσης. Έτσι, *«οι προσλήψεις γίνονται μόνο μέσω του ΟΑΕΔ όπου είναι υποχρεωμένοι να εγγράφονται οι αλλοδαποί. Κάθε άλλη πρόσληψη για απασχόληση θεωρείται παράνομη»*²². Για παράδειγμα, απαιτείται να *«Απαγορεύεται το δικαίωμα πρόσληψης και απασχόλησης σε κείνους τους αλλοδαπούς που εισήλθαν στη χώρα μας σαν τουρίστες»*.

Συμπερασματικά, επικρατεί η άποψη ότι το σύστημα καταγραφής ανέργων του ΟΑΕΔ είναι ικανό να προσφέρει εκείνα τα αριθμητικά και στατιστικά δεδομένα, τα οποία θα επιτρέψουν να εντοπίζονται έγκαιρα οι ανάγκες της ελληνικής οικονομίας σε ανθρώπινο δυναμικό και να καλύπτονται επαρκώς από αλλοδαπούς, οι οποίοι θα μεταναστεύουν για αυτόν το σκοπό και για ορισμένο χρονικό διάστημα. Για το λόγο αυτό τα ελληνικά συνδικάτα αξιώνουν επί πλέον να θεσπιστεί η δυνατότητα ουσιαστικού ελέγχου εκ μέρους τους αυτής της διαδικασίας, αλλά και του ίδιου του εργοδότη, ο οποίος θα πρέπει να απευθύνεται στον ΟΑΕΔ, ύστερα από σύμφωνη γνώμη της επιτροπής, για συγκεκριμένο αριθμό αλλοδαπών και για συγκεκριμένη εργασία.

Τελικά, οι φιλόδοξες επιδιώξεις του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος δεν καρποφόρησαν για λόγους πολιτικούς και πρακτικούς. Στους τελευταίους συγκαταλέγεται η αδυναμία της δομής και της οργάνωσης του ΟΑΕΔ να παίξει έναν τόσο κεντρικό ρόλο. Όπως εύστοχα επισημαίνει η ΟΚΕ στη Γνώμη της επί του σχεδίου του εν ισχύι σήμερα Νόμου²³, δέκα χρόνια αργότερα από την αρχική εμπλοκή του Οργανισμού στην υπόθεση, *«... είναι ευρέως αποδεκτό ότι το σύστημα κάλυψης της ανεργίας που ασκείται από αυτόν τον οργανισμό, είναι αναχρονιστικό και σχεδιασμένο [...] για μια προβλέψιμη αγορά εργασίας»*.

Όσον αφορά στην πρώτη κατηγορία των αιτίων, πρέπει να διευκρινιστεί ότι από την πλευρά της πολιτείας δεν εκδηλώθηκε ποτέ καμιά πρόθεση συνδιαλλαγής και διαβούλευσης με τους κοινωνικούς εταίρους για τη μεταναστευτική πολιτική. Η προαναφερθείσα επιστολή της ΓΣΕΕ προς τους αρμόδιους υπουργούς ξεκινά με τη φράση *«από δημοσιεύματα του Τύπου πληροφορηθήκαμε την κατάθεση [...] του νομοσχεδίου για τους αλλοδαπούς ...»*, ακριβώς για να καταδείξει και να καταγγείλει την παντελή έλλειψη συντονισμού από την πλευρά της κυβέρνησης.

Επί πλέον, σε όσες χώρες επιτεύχθηκε η ενεργός ανάμειξη των συνδικάτων στο

22. Την ίδια άποψη υιοθετεί και το ΕΚ Ιωαννίνων το οποίο αξιώνει αυστηρές ποινές σε περίπτωση που δεν θα ακολουθείται αυτή η διαδικασία. Βλ. Λινάρδος-Ρυλμόν, ό.π. (σημ. 6), σσ. 49-53.

23. Βλ. Γνώμη της ΟΚΕ αρ. 38, Φεβρουάριος 2000.

ζήτημα αυτό, το συνδικαλιστικό κίνημα έτυχε να διανύει μια περίοδο ενίσχυσης και ανάπτυξης θέτοντας ως κεντρικό στόχο όχι μόνο την καθιέρωσή του ως κοινωνικού συνομιλητή για όλα τα ζητήματα απασχόλησης, αλλά, κυρίως, την αύξηση της επιρροής του στα κέντρα λήψης των αποφάσεων²⁴.

Στην Ελλάδα η συγκυρία ήταν ακριβώς η αντίθετη. Ταυτόχρονα, είναι αλήθεια ότι επρόκειτο για μια επείγουσα τοποθέτηση των συνδικάτων επί του επικείμενου νομοσχεδίου, στην οποία έπρεπε περισσότερο να αμυνθούν απέναντι στην αιφνιδιαστική κίνηση της πολιτείας παρά να επιχειρήσουν να υιοθετήσουν μια ώριμη και ολοκληρωμένη πρόταση αναφορικά με τη νέα κοινωνική πραγματικότητα. Για το λόγο αυτό, άλλωστε, μετά την ψήφιση του νόμου το θέμα της διαχείρισης και της συν-διαχείρισης των μεταναστευτικών ροών δεν απασχόλησε ιδιαίτερα τα ελληνικά συνδικάτα.

Η πολιτεία από όλη αυτήν τη σύντομη «συζήτηση» κράτησε την αφηρημένη και παρακινδυνευμένη σύνδεση της μετανάστευσης με τις ανάγκες της αγοράς εργασίας και άφησε τους κοινωνικούς εταίρους στο περιθώριο της λήψης των νομοθετικών και διοικητικών μέτρων. Κατά συνέπεια, οι ελληνικές συνδικαλιστικές οργανώσεις επικέντρωσαν στο εξής τη δράση τους στο δεύτερο πεδίο της παρέμβασής τους: την προστασία των δικαιωμάτων των αλλοδαπών εργατών.

B. Η προσπάθεια των δικαιωμάτων των αλλοδαπών εργατών

Όπως ήδη διευκρινίστηκε, η παρέμβαση των συνδικάτων σχετικά με τη νομοθετική ρύθμιση για την μετανάστευση στις αρχές της προηγούμενης δεκαετίας στηριζόταν σε δύο βασικές αρχές. Παράλληλα με την προσπάθεια συμμετοχής στη διαμόρφωση του γενικότερου θεσμικού πλαισίου (μέσα από την εξέταση της δυνατότητας απορρόφησης μεταναστών από την ελληνική αγορά εργασίας), το συνδικαλιστικό κίνημα της Ελλάδας εκφράστηκε εξ αρχής υπέρ της δίκαιης και ισότιμης μεταχείρισης των αλλοδαπών συναδέλφων.

Στα επίσημα κείμενα και γενικότερα σε όλες τις παρεμβάσεις τους γύρω από το ζήτημα της χάραξης της μεταναστευτικής πολιτικής, οι έλληνες συνδικαλιστές τονίζουν ότι, όσοι αλλοδαποί διαμένουν και εργάζονται στην Ελλάδα, αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα των εργαζομένων της χώρας. Έτσι, μέχρι και σήμερα, τα προβλήματα τα οποία αντιμετωπίζουν οι οικονομικοί μετανάστες, καθώς και όλα τα ζητήματα που ανακύπτουν, εντάσσονται αδιακρίτως στα ευρύτερα καθήκοντα του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος και αντιμετωπίζονται ισότιμα.

Από το 1991 και την ψήφιση του πρώτου σύγχρονου νόμου για τη μετανάστευση μεσολάβησαν πάνω από πέντε χρόνια αμιγούς συνδικαλιστικής δράσης προς όφελος των οικονομικών μεταναστών. Το 1997, το οποίο είχε ανακηρυχθεί επισήμως ευρωπαϊκό έτος ενάντια στο Ρατσισμό και την Ξενοφοβία, η ελληνική πολιτεία αποφασίζει να προσφέρει μια ευκαιρία στους ανεπίσημους οικονομικούς μετανάστες να αποκτήσουν άδεια εργασίας και

24. Για παράδειγμα, στην Αυστρία τη δεκαετία του '60.

παραμονής, με διαδικασίες οι οποίες περιγράφονται σε δύο προεδρικά διατάγματα.

Το ίδιο συνέβη περίπου τρία χρόνια αργότερα, το 2001, όταν ψηφίστηκε ένα ακόμη νομοσχέδιο για τη μετανάστευση, το οποίο ισχύει μέχρι και σήμερα, αλλά όχι για πολύ ακόμα. Την στιγμή που γράφονται αυτές οι γραμμές, έχει ήδη κατατεθεί στη Βουλή ένα νέο νομοσχέδιο, με το οποίο επιδιώκονται η επίλυση των προβλημάτων που προέκυψαν από τις προηγούμενες πρωτοβουλίες της πολιτείας, καθώς επίσης και η χάραξη μακροπρόθεσμης μεταναστευτικής πολιτικής.

Κατά τη διάρκεια των τελευταίων 15 χρόνων τα ελληνικά συνδικάτα αναγκάστηκαν πολλές φορές να τοποθετηθούν και να προτείνουν βελτιώσεις στις κυβερνητικές παρεμβάσεις για τη μετανάστευση, ενώ την ίδια στιγμή έπρεπε, με συγκεκριμένα βήματα, να προχωρήσουν στην προάσπιση των δικαιωμάτων των αλλοδαπών συναδέλφων. Ο λόγος, όχι μόνο για τα στενά εργασιακά δικαιώματα (α), αλλά και γι' αυτά τα οποία απορρέουν από το σύνολο των δραστηριοτήτων των οικονομικών μεταναστών και των οικογενειών τους (β).

α) Η προάσπιση των εργασιακών δικαιωμάτων των οικονομικών μεταναστών

«Για το συνδικαλιστικό κίνημα κυρίαρχη θέση του νόμου πρέπει να είναι η εξασφάλιση ίσων δικαιωμάτων και υποχρεώσεων των Ελλήνων με τους ξένους εργάτες, οι οποίοι αποτελούν τμήμα της εργατικής τάξης της χώρας». Στη διατύπωση της επιστολής της ΓΣΕΕ του 1991 προς τους συναρμόδιους υπουργούς συνοψίζεται με τον πλέον ευκρινή και κατηγορηματικό τρόπο η βασική ιδέα, πάνω στην οποία θεμελιώθηκε εφεξής η δράση του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος απέναντι στους μετανάστες.

Επ' ευκαιρία της παρέμβασης των σωματείων των εργαζομένων στην πρώτη νομοθετική αντίδραση στο νέο φαινόμενο της μετανάστευσης, η προηγούμενη γενική αρχή επαναλαμβάνεται πολύ συχνά προκειμένου να καταστεί πολύ έγκαιρα σαφές το εξής: η εργασία των οικονομικών μεταναστών και τα απορρέοντα από αυτήν εργασιακά δικαιώματα συμπεριλαμβάνονται εξ ορισμού στο πεδίο ευθύνης και δράσης του συνδικαλιστικού κινήματος και δεν αποτελούν μια επί πλέον κατηγορία ζητημάτων γενικότερου ενδιαφέροντος.

Προς διευκρίνιση αυτής της γενικής αρχής αναφέρονται συχνά συγκεκριμένες απόψεις και διεκδικήσεις, με τις οποίες δικαιολογείται παράλληλα και η «καθ' ύλην» αρμοδιότητα των συνδικαλιστικών οργανώσεων. Από την πρώτη κιόλας στιγμή τονίστηκε ότι η απασχόληση των μεταναστών δεν μπορεί να θεωρείται ζήτημα δημόσιας τάξης²⁵, ώστε το υπεύθυνο για τα σχετικά θέματα υπουργείο να συγκεντρώνει τις περισσότερες αρμοδιότητες για τη χάραξη και την υλοποίηση της πολιτικής για τη μετανάστευση.

Για το λόγο αυτό η νομοθεσία για τους αλλοδαπούς εργαζομένους δεν πρέπει να έχει αστυνομικό χαρακτήρα και να συγχέονται οι ανάγκες για καταπολέμηση της διεθνούς εμπορίας ναρκωτικών ή του δουλεμπορίου με εκείνες της υποδοχής πολιτικών προσφύ-

25. Υπόμνημα του ΕΚΑ της 21/10/1991 για τον Ν. 1975/1991.

γων ή της εισόδου αλλοδαπών με σκοπό την εργασία²⁶. Την άποψη αυτή διακηρύσσει με σθένος το συνδικαλιστικό κίνημα όλο το επόμενο διάστημα, θεωρώντας απαράδεκτη τη στρατηγική της αντιμετώπισης της εργασίας των οικονομικών μεταναστών ως πρόβλημα δημόσιας τάξης και όχι ως ζήτημα απασχόλησης²⁷. Δεκαπέντε συνολικά χρόνια μετά την πρώτη μαζική είσοδο αλλοδαπών εργατών η πολιτεία εξακολουθεί ακόμη και σήμερα να επιφυλάσσει στο υπουργείο Απασχόλησης δευτερεύοντα και επικουρικό ρόλο αναφορικά με τη μεταναστευτική πολιτική²⁸.

Από τη μεριά των συνδικάτων, με γνώμονα την αρχή της ισότητας των δικαιωμάτων μεταξύ αλλοδαπών και ελλήνων εργαζομένων, τα επιμέρους καθήκοντα συνίστανται στην προαγωγή της ίσης μεταχείρισης ως προς τις απολαβές, τις συνθήκες και τους όρους εργασίας, αλλά και ως προς τις παρεμπόμπουσες εισφορές ή τα επιδόματα, τα οποία συνδέονται με την απασχόληση. Το ίδιο ισχύει και σε σχέση με τα ασφαλιστικά δικαιώματα των αλλοδαπών για όσο διάστημα αυτοί βρίσκονται στη χώρα, καθώς επίσης, και για την κατοχύρωση και την αναγνώρισή τους κατά την επιστροφή στη χώρα καταγωγής.

Όσον αφορά στο πρώτο σκέλος της κοινωνικής ασφάλισης των αλλοδαπών, επισημαίνεται από τα ελληνικά συνδικάτα η σπουδαιότητα μιας ευρείας επιχείρησης «νομιμοποίησης» των ανεπίσημων οικονομικών μεταναστών και οι ευεργετικές συνέπειες για την οικονομική κατάσταση των ασφαλιστικών ταμείων. Η διεκδίκηση ίσων ασφαλιστικών δικαιωμάτων βασίζεται στην παραδοχή ότι η ανασφάλιστη εργασία πλήττει βάναισα τα δικαιώματα των αλλοδαπών εργατών, λειτουργεί ως μοχλός πίεσης προς χαμηλότερες αποδοχές για το σύνολο των εργαζομένων και αυξάνει αδικαιολόγητα το κέρδος της εργοδοτικής πλευράς.

Αναφορικά με το δεύτερο σκέλος, παρά το γεγονός ότι στην περίπτωση της μετανάστευσης προς την Ελλάδα δεν κυριάρχησε το μοντέλο της επίσημης «μετάκλησης» αλλοδαπών εργατών, η εμπειρία της ελληνικής κοινωνίας από τη μετανάστευση ελλήνων εργατών σε άλλες χώρες ήταν καθοριστική. Η νομική εξασφάλιση των ελλήνων μεταναστών και η αντίστοιχη στάση των συνδικάτων στις χώρες υποδοχής κατέστησαν σχεδόν αυτονόητη την πρωτοπόρα (ακόμη και με τα σημερινά δεδομένα) διεκδίκηση της αναγνώρισης των ασφαλιστικών δικαιωμάτων των μεταναστών στις πατρίδες τους μέσα από την υπογραφή διακρατικών συμβάσεων.

Ειδικότερα για τους εποχιακούς εργάτες, το Εργατικό Κέντρο Μεσολογγίου προτείνει²⁹ για την περίπτωση των Βουλγάρων αλλά και των υπόλοιπων μεταναστών «να υπάρ-

26. Ομοσπονδία Οικοδόμων, συνέντευξη Τύπου της 25ης/10/1991, *ό.π.* (σημ. 6).

27. Βλ. σχετικά συνέντευξη Τύπου ΕΚΑ-ΕΙΝΑΠ στις 13/7/1993, στο Δ. Κατσορίδας, *ό.π.* (σημ. 4), σσ. 97-102.

28. Βλ. σχετικά, Α. Καψάλης, «Το θεσμικό πλαίσιο της μετανάστευσης: το δικαίωμα διαμονής και η απασχόληση των μεταναστών», εισήγηση στην επιστημονική διημερίδα του ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ και του Ελληνικού Φόρουμ Μεταναστών στις 5-6/11/2004 με κεντρικό θέμα: *Η ελληνική μεταναστευτική πολιτική και οι προοπτικές βελτίωσης*.

29. Κείμενο προς το ΙΝΕ/ΓΣΕΕ το Φεβρουάριο του 1992· βλ. Λινάρδος-Ρυλμόν, *ό.π.* (σημ. 6), σελ. 59.

ξει μια διακρατική συμφωνία, όπως με τους Αιγυπτίους, ώστε να απολαμβάνουν όλοι οι αλλοδαποί εργαζόμενοι ίσα δικαιώματα με τους έλληνες συναδέλφους». Σε κείμενο της ΓΣΕΕ το 1997 και στις προτάσεις της Συνομοσπονδίας για το ζήτημα της προστασίας των δικαιωμάτων των μεταναστών, στο 8ο σημείο εμπεριέχεται η απαίτηση να «γίνονται διακρατικές συμφωνίες για τη μεταφορά συνταξιοδοτικών δικαιωμάτων»³⁰.

Πέρα από τις έγκαιρες διακηρύξεις του, το συνδικαλιστικό κίνημα έπρεπε να κάνει πράξη την αλληλεγγύη προς τους μετανάστες εργαζομένους, χωρίς, όμως, καμιά σχετική εμπειρία και με ελάχιστη επιστημονική συνδρομή για την καλύτερη οργάνωση των μελλοντικών του δράσεων. Έτσι, το δίπτυχο «κατανόηση του φαινομένου της μετανάστευσης-προστασία των δικαιωμάτων των μεταναστών» συνοδεύει τις δραστηριότητες των συνδικαλιστικών οργανώσεων μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '90.

Το Ινστιτούτο Εργασίας της ΓΣΕΕ προσπαθεί αρχικά να καταγράψει την ποσοτική και ποιοτική διάσταση της απασχόλησης αλλοδαπών σε νομούς κυρίως της Βορείου Ελλάδος. Η ανταπόκριση πολλών Εργατικών Κέντρων³¹ είναι άμεση και στα έγγραφα τα οποία αποστέλλονται θίγονται τρία θέματα: α) ο αριθμός των επίσημων αλλοδαπών εργατών με βάση τα στοιχεία της αστυνομικής διεύθυνσης ή άλλων φορέων του νομού (π.χ. επιμελητήρια), β) οι ιδιαίτερες συνθήκες εργασίας και τα προβλήματα των επίσημων ή μη αλλοδαπών και γ) η παρουσίαση των ειδικών ενεργειών, οι οποίες έχουν υλοποιηθεί σχετικά με τη συνδικαλιστική παρέμβαση στο ζήτημα της διαμονής και της εργασίας αλλοδαπών στην περιοχή.

Το 1993 ακολουθεί η πρώτη εμπεριστατωμένη μελέτη από τη μεριά των συνδικάτων, η οποία, όπως αναφέρεται στο πρόλογό της, συγκαταλέγεται στις πρώτες δέκα επιστημονικές έρευνες του νεοσύστατου Ινστιτούτου Εργασίας της ΓΣΕΕ³². Με τη μελέτη αυτή σφραγίζεται οριστικά η οποιαδήποτε συζήτηση από πλευράς συνδικαλιστικού κινήματος γύρω από το ζήτημα της (συν)διαχείρισης των μεταναστευτικών ροών. Στο κεφάλαιο με τα καθήκοντα των συνδικάτων διευκρινίζεται ότι «από τη φύση του το συνδικαλιστικό κίνημα δεν μπορεί να στοχεύει στον επηρεασμό των ποσοτικών μεταβολών στην σύνθεση και την αριθμητική δύναμη του εργατικού δυναμικού. Ρόλος του είναι, όμως, να προστατεύσει τα δικαιώματα των εργαζομένων σε μεταβαλλόμενες [...] συνθήκες»³³.

Στα τέλη του 1994 το ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ διοργάνωσε με μεγάλη επιτυχία ένα σεμινάριο με θέμα *Ισότητα ευκαιριών-Εθνικές μειονότητες και ξένοι εργάτες*, διάρκειας 5 ημερών, από τις 17 έως τις 21/10/1994. Στα πλαίσια του σεμιναρίου, με συμμετοχή συνδικαλιστών από όλους τους κλάδους απασχόλησης, καθώς επίσης και συνδικαλιστών από χώρες με παράδοση στην υποδοχή αλλοδαπών, αναλύθηκαν όλες οι πτυχές του μεταναστευτικού φαινομένου.

30. ΕΚΑ, *Ρατσισμός και ξеноφοβία, πρωτοβουλίες για την νομιμοποίηση των ξένων εργατών*, Πρακτικά Συνεδρίου, 1997, σελ.7.

31. Πρόκειται ενδεικτικά για τα ΕΚ Ιωαννίνων, Κιλκίς, Καβάλας, Δράμας, Καστοριάς, Έδεσσας και Αλμωπίας, Θηβών, Μεσολογγίου, Κέρκυρας κ.ά.

32. Έτος ίδρύσεως το 1991. Πρόκειται για τη μελέτη του Π. Λινάρδου-Ρυλμόν, *ό.π.* (σημ. 6).

33. Στο ίδιο, σσ. 29-30.

Παρουσιάστηκε κριτικά το νομικό πλαίσιο που περιέβαλλε την εργασία των οικονομικών μεταναστών και αναλύθηκαν εκτενώς οι οικονομικές συνέπειες της αδήλωτης απασχόλησης στην αγορά εργασίας. Επίσης, η τέταρτη ημέρα ήταν αφιερωμένη στη συνδικαλιστική παρέμβαση και συζητήθηκε διεξοδικά η πολιτική της Συνομοσπονδίας των Ευρωπαϊκών Συνδικάτων απέναντι στη στρατηγική της Ε.Ε. και ειδικότερα οι προοπτικές και οι μηχανισμοί συσπείρωσης των αλλοδαπών εργατών στα ελληνικά συνδικάτα.

Το 1995 το ΕΚΑ, σε συνέχεια του 21ου Συνεδρίου, εξέδωσε ένα εγχειρίδιο με τίτλο *Όλοι διαφορετικοί-όλοι ίσοι*, το οποίο αφορούσε στους «παράνομους» αλλοδαπούς εργαζομένους. Το δεύτερο μέρος της μελέτης αποτελείται από τα συμπεράσματα δημοσκόπησης, η οποία διενεργήθηκε τους μήνες Σεπτέμβρη-Οκτώβρη 1995³⁴ σε 600 άντρες και γυναίκες στην περιοχή του Λεκανοπεδίου Αττικής.

Η έρευνα εστιάζει κυρίως στις «παρενέργειες» της μετανάστευσης στην αγορά εργασίας και στην απασχόληση των ελλήνων εργαζομένων, όπως επίσης και στη γενικότερη αντιμετώπιση των αλλοδαπών εργαζομένων από το σύνολο της κοινής γνώμης. Σε μια σειρά από ερωτήσεις τα αποτελέσματα αποδείχθηκαν άκρως ανησυχητικά, γεγονός που καθιστούσε αναγκαία τη «νομιμοποίηση» των ανεπίσημων μεταναστών προκειμένου να αποκατασταθούν οι συνθήκες εργασίας και διαβίωσής τους και να βελτιωθούν οι σχέσεις τους με τους έλληνες πολίτες³⁵.

Στις αρχές του επόμενου έτους πραγματοποιείται με πρωτοβουλία της ΓΣΕΕ η Α΄ Βαλκανική Συνδικαλιστική Συνδιάσκεψη στις 29-30 Ιανουαρίου 1996 με τη συμμετοχή πολυμελών αντιπροσωπειών από συνολικά 10 χώρες της περιοχής. Ενδεικτική της σπουδαιότητας, η οποία αποδίδεται στο ρόλο της μετανάστευσης όσον αφορά στις σχέσεις μεταξύ των χωρών της Βαλκανικής, είναι η επιλογή να αποτελέσει η μετακίνηση αλλοδαπών εργατών προς την Ελλάδα το θέμα μιας από τις δύο εισαγωγικές ομιλίες της διοίκησης της ΓΣΕΕ, στο άνοιγμα των εργασιών της Συνδιάσκεψης³⁶.

Το Νοέμβρη του 1996 εκδόθηκε μια μελέτη του ΤΕΙ Καβάλας με τη συνδρομή και του ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, στην οποία αναλύονται τόσο η ποσοτική διάσταση του φαινομένου στον νομό, όσο και οι συνέπειές του στην αγορά εργασίας. Η μελέτη αυτή στηρίχθηκε επίσης στη διεξαγωγή συνεντεύξεων με παράγοντες και φορείς του νομού και καταλήγει σε ενδιαφέροντα συμπεράσματα και στη μάλλον θετική αποτίμηση της εργασίας των αλλοδαπών³⁷.

Κατά τη διάρκεια του ίδιου έτους, το ΕΚΑ συνεχίζει τις προσπάθειες κατανόησης των ειδικότερων θεμάτων που ανακύπτουν από την εργασία ανεπίσημων κυρίως μετανα-

34. Από την ΚΑΠΑ Research για λογαριασμό του ΕΚΑ.

35. Σύμφωνα με την τοποθέτηση του εκπροσώπου του ΕΚΑ στη συνέντευξη Τύπου η οποία παραχωρήθηκε στις 4/10/1995 για την παρουσίαση της έρευνας.

36. Με τίτλο *Ειρήνη-φιλία-συνεργασία, αλλοδαποί εργάτες και μειονότητες*, Πρακτικά Α΄ Βαλκανικής Συνδικαλιστικής Συνδιάσκεψης, ΓΣΕΕ, 1993, σσ. 36-44.

37. ΤΕΙ Καβάλας/ Σχολή Διοίκησης και Οικονομίας, *Ξένοι εργάτες, στο νομό Καβάλας: Επιπτώσεις στην τοπική οικονομία και κοινωνία*, 1996.

στών και κατ' εντολήν του πραγματοποιούνται άλλες δύο παράλληλες δημοσκοπήσεις. Η μία από αυτές αφορά σε 2.000 Έλληνες και αποτελεί στην ουσία συνέχεια της αντίστοιχης έρευνας του περασμένου έτους, αλλά διευρύνεται γεωγραφικά στο σύνολο της χώρας. Η δεύτερη διενεργήθηκε μεταξύ 400 αλλοδαπών του Λεκανοπεδίου Αττικής και αποτελεί την πρώτη μεθοδευμένη απόπειρα καταγραφής και ερμηνείας των χαρακτηριστικών γνωρισμάτων των οικονομικών μεταναστών της χώρας από τα συνδικάτα.

Στην ημερίδα, η οποία διοργανώθηκε από το ΕΚΑ στις 17 Απριλίου 1997 για την παρουσίαση των πορισμάτων των δύο δημοσκοπήσεων, το συνδικαλιστικό κίνημα έχει την ευκαιρία να διατυπώσει για δεύτερη φορά τις θέσεις του και τις προτάσεις του σχετικά με τη νέα νομοθετική πρωτοβουλία της πολιτείας. Την εποχή εκείνη, η κυβέρνηση είχε ήδη επεξεργαστεί δύο προεδρικά διατάγματα με την επιδίωξη να καταγραφούν και να νομιμοποιηθούν όλοι οι ανεπίσημοι μετανάστες της χώρας.

Με την απουσία οποιουδήποτε θεσμικού διαλόγου ανάμεσα στο υπουργείο και τους κοινωνικούς εταίρους γύρω από την ουσιαστική αντιμετώπιση της «μαύρης εργασίας», τα συμμετέχοντα στην ημερίδα συνδικάτα και οι οργανώσεις των μεταναστών διατυπώνουν τις δικές τους εντυπώσεις από τη νέα νομοθετική πρωτοβουλία³⁸.

Στα τέλη της δεκαετίας του '90 η εργασία των οικονομικών μεταναστών στο σύνολο των χωρών της Ε.Ε. αξιοποιείται πλέον συστηματικά στην προσπάθεια να δικαιολογηθούν τα αδιέξοδα της φιλελεύθερης οικονομικής πολιτικής. Απέναντι στην κατασκευή των γνωστών αποδιοπομπαίων τράγων και στην ταύτιση της μετανάστευσης με την επιδείνωση της εργασιακής και κοινωνικής υγείας των πολιτών, τα συνδικάτα δεν στερούνται πια επιστημονικών αντεπιχειρημάτων.

Στην ετήσια έκθεση της ΓΣΕΕ για την απασχόληση καταρρίπτονται όλοι οι μύθοι που θεμελιώνουν τον αποκαλούμενο «οικονομικό ρατσισμό». Ειδικότερα αναλύεται εκτενώς η θέση ότι η απασχόληση των μεταναστών είναι επωφελής για την ελληνική οικονομία και δημιουργεί θέσεις εργασίας για Έλληνες, οι οποίες είναι περισσότερες από όσες ενδεχομένως μετατοπίζει³⁹.

Το 2001 ψηφίζεται ο εν ισχύι έως και σήμερα Νόμος 2910/2001, αλλά τα συνδικάτα των εργαζομένων δεν προσκαλούνται να παρουσιάσουν τις απόψεις τους στους υπεύθυνους για τη χάραξη της μεταναστευτικής πολιτικής. Δεν απομένει στο συνδικαλιστικό κίνημα παρά να συνεχίσει τη διττή προσπάθεια επιστημονικής ανάλυσης και πολιτικής τοποθέτησης και δράσης στο μείζον κοινωνικό ζήτημα της εργασίας των οικονομικών μεταναστών.

38. Στην ημερίδα συμμετέχουν εκπρόσωποι του ΠΑΣΟΚ, της ΝΔ, του ΚΚΕ, του ΣΥΝ, του ΔΗΚΚΙ, του υπουργείου Εργασίας, της ΓΣΕΕ, του ΕΚΑ, της ΟΕΚΙΔΕ, του Φόρουμ των Μεταναστών και πολλών άλλων κοινοτήτων αλλοδαπών. Βλ. αναλυτικά τις παρεμβάσεις στο ΕΚΑ, *Ρατσισμός και ξеноφοβία, πρωτοβουλίες για την νομιμοποίηση των ξένων εργατών*, Πρακτικά συνεδρίου, 1997.

39. *Μετανάστες, απασχόληση και νομιμοποίηση*, Η Ελληνική οικονομία και η απασχόληση-Ετήσια Έκθεση, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, 2000, σσ. 145-157.

Το 2003 η Ελλάδα αναλαμβάνει την προεδρία του Συμβουλίου της Ε.Ε., κατά τη διάρκεια της οποίας επρόκειτο να πραγματοποιηθεί ένα ακόμη βήμα προς την κατεύθυνση της κοινοτικοποίησης της μεταναστευτικής πολιτικής. Η αντίδραση του συνδικαλιστικού κινήματος είναι άμεση. Η ΓΣΕΕ και το ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ διοργανώνουν διημερίδα στις αρχές της εξαμήνης προεδρίας (16-17/01/2003), έχοντας προηγουμένως εκπονήσει μια έρευνα για τη λειτουργικότητα του θεσμικού πλαισίου⁴⁰ και μια μελέτη για την ευρωπαϊκή μεταναστευτική πολιτική⁴¹.

Στη διημερίδα συμμετέχουν οι υπεύθυνοι του τομέα μετανάστευσης των κυριότερων συνομοσπονδιών από 5 ευρωπαϊκές χώρες, εκπρόσωποι της πολιτικής ηγεσίας των υπουργείων και των κοινοτήτων των μεταναστών και πολλοί συνδικαλιστές της βάσης. Το κεντρικό θέμα της διημερίδας εμπεριέχεται στον τίτλο αυτής: «Για μια κοινή μεταναστευτική πολιτική: συμβολή του συνδικαλιστικού κινήματος στην προώθηση της αρμονικής ενσωμάτωσης των αλλοδαπών εργαζομένων στις κοινωνίες όπου ζουν και εργάζονται»⁴².

Το 2004 στα πλαίσια του κοινοτικού προγράμματος Equal, τα ελληνικά συνδικάτα εξασφάλισαν τους απαραίτητους οικονομικούς πόρους για την πραγματοποίηση νέων επιστημονικών μελετών και την υλοποίηση συγκεκριμένων δράσεων. Το ΕΚΑ και η ΟΕΚΙ-ΔΕ⁴³ συνεργάστηκαν για την καταγραφή των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών και των προβλημάτων των μεταναστών σε τρεις κλάδους απασχόλησης: την οικοδομή, την ένδυση και τα πρατήρια βενζίνης.

Η έρευνα στηρίχθηκε στη διεξαγωγή συνεντεύξεων με 500 αλλοδαπούς εργάτες στο χώρο εργασίας τους καθ' όλη τη διάρκεια του εξαμήνου Φλεβάρης-Ιούλης 2004. Το αποτέλεσμα ήταν η συγγραφή τριών επιμέρους εκθέσεων για κάθε κλάδο απασχόλησης και μια εκτεταμένη συνθετική μελέτη⁴⁴ με την παρουσίαση των συμπερασμάτων της έρευνας και τη συγκριτική αποτίμησή τους.

Τον Οκτώβρη του 2004, εκπρόσωποι του ΕΚΑ και του ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ κλήθηκαν να συμμετάσχουν στο Α' Συνδικαλιστικό Συνέδριο των πρωτευουσών της Νοτίου Ευρώπης και της Βορείου Αφρικής, με θέμα *Τα βορειο-αφρικανικά μεταναστευτικά ρεύματα στην Ευρώπη του Νότου*. Κατά τη διάρκεια του συνεδρίου συζητήθηκε εκτενώς το ζήτημα του συντονισμού της συνδικαλιστικής δράσης στις δύο πλευρές της Μεσογείου, με σκοπό τη

40. Δημοσιεύτηκε στα *Τετράδια* του ΙΝΕ λίγους μήνες αργότερα : «Η νέα μεταναστευτική πολιτική», *Τετράδια ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ*, τεύχος 24, Απρίλιος 2003, σσ. 5-45.

41. Χ. Μπάγκαβος, Δ. Παπαδοπούλου, *Μεταναστευτικές τάσεις και ευρωπαϊκή μεταναστευτική πολιτική*, Μελέτη ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, 2002.

42. Στις εργασίες της διημερίδας αυτής είναι αφιερωμένο ένα τεύχος της μηνιαίας έκδοσης του ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΥ, με τίτλο, «Ευρωπαϊκή μεταναστευτική πολιτική», *Ενημέρωση*, τεύχος 92, Φεβρουάριος 2003.

43. Ομοσπονδία Εργαζομένων Κλωστοϋφαντουργίας Ιματισμού και Δέρματος. Στο υποέργο συμμετείχαν επίσης δύο Κέντρα Επαγγελματικής Κατάρτισης.

44. Α. Καψάλης, *Παρουσίαση των αποτελεσμάτων από τη διεξαγωγή συνεντεύξεων με μέλη της ομάδας-στόχου των εργαζόμενων μεταναστών στους κλάδους της οικοδομής, των πρατηρίων βενζίνης και της ένδυσης*, Δεκέμβρης 2004, υπό έκδοση.

διαμόρφωση ενός κοινού πλαισίου αντίδρασης απέναντι στις (αντι)μεταναστευτικές πολιτικές πρωτοβουλίες της Ε.Ε.⁴⁵

Τέλος, το Νοέμβρη του 2004 το ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ σε συνεργασία με το Ελληνικό Φόρουμ Μεταναστών, ενόψει της επικείμενης τροποποίησης του νομικού πλαισίου για τη μετανάστευση, διοργάνωσε επιστημονική διημερίδα με θέμα «Η ελληνική μεταναστευτική πολιτική και οι προοπτικές βελτίωσης». Η πρωτοβουλία αυτή εντάσσεται στην επιθυμία του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος να παρέμβει δημόσια και να αρθρώσει επίσημα συγκεκριμένες προτάσεις στο θέμα της χάραξης της μεταναστευτικής πολιτικής της χώρας, ανεξάρτητα από τις προθέσεις της πολιτείας για δημόσιο διάλογο.

Παράλληλα, συνεπείς στη δεύτερη βασική αρχή της άμεσης συνδρομής στις προσπάθειες των μεταναστών για μια καλύτερη ζωή, οι συνδικαλιστικές οργανώσεις διοργάνωσαν την πρώτη επίσημη συνάντηση με τον αρμόδιο υπουργό το Γενάρη του 2005, συνοδεύοντας και στηρίζοντας το Φόρουμ των μεταναστών κατά την παρουσίαση των διεκδικήσεών του⁴⁶, οι οποίες δεν αφορούν μόνο σε εργασιακά προβλήματα, αλλά στο σύνολο των παραμέτρων της διαμονής των αλλοδαπών στην Ελλάδα.

β) Η προώθηση της κοινωνικής ένταξης των αλλοδαπών

Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα, αν και πρωτόπειρο σε θέματα τα οποία σχετίζονται με τη διαμονή μεγάλου αριθμού αλλοδαπών στη χώρα, υιοθέτησε εξ αρχής μια συνολικότερη θεώρηση της μετανάστευσης. Εκτός από την εργασία των οικονομικών μεταναστών, τα ελληνικά συνδικάτα ασχολήθηκαν εξίσου με τον κίνδυνο εξάπλωσης του ρατσισμού και της ξενοφοβίας, αλλά και με την αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού των μετακινούμενων πληθυσμών.

Ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του '90 τα συνδικάτα, μέσα από τα πρώτα κείμενά τους, υποδεικνύουν συγκεκριμένους δρόμους κοινωνικής ένταξης, κάποιους από τους οποίους μόλις πρόσφατα κατοχύρωσε θεσμικά η Ε.Ε. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι το δικαίωμα στην οικογενειακή επανένωση και η καθιέρωση του καθεστώτος των επί μακρόν διαμενόντων μεταναστών.

Δώδεκα χρόνια πριν από την υιοθέτηση της κοινοτικής Οδηγίας 2003/86, το ΕΚΑ προτείνει να επιτρέπεται η οικογενειακή συνένωση μετά την πάροδο δύο ετών διαμονής στη χώρα⁴⁷. Στο δικαίωμα αυτό αναφέρονται και άλλες συνδικαλιστικές οργανώσεις⁴⁸ σε μια περίοδο κατά την οποία οι αλλοδαποί εργαζόμενοι, κυρίως από την Αλβανία, εμφανίζονται από τα ΜΜΕ της χώρας σαν κοινωνική απειλή.

45. Σχετικά με τις εργασίες του Συνεδρίου βλ. Α. Καψάλης, «Η ευρωμεσογειακή συνεργασία (Euromed) και η μετανάστευση», *Ενημέρωση ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ*, τεύχος Φεβρουαρίου 2005, υπό δημοσίευση.

46. Η ΓΣΕΕ, το ΕΚΑ και το ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ.

47. Υπόμνημα ΕΚΑ περί τον Ν.1975/1991 της 21/10/1991.

48. Ομοσπονδία Οικοδόμων και Συναφών Επαγγελματιών Ελλάδος, Π. Λινάρδος-Ρυλμόν, *ό.π.* (σημ. 6), σελ. 43.

Το 1997, έξι χρόνια πριν από την έκδοση της κοινοτικής Οδηγίας 2003/109, και με αφορμή το σχολιασμό των δύο προεδρικών διαταγμάτων για την καταγραφή και τη νομιμοποίηση των ανεπίσημων αλλοδαπών, το ΕΚΑ αναφέρει: «Για μετανάστες που αποδεδειγμένα διαμένουν στην Ελλάδα πάνω από 5 χρόνια, να τους χορηγείται κάρτα παραμονής αορίστου διάρκειας»⁴⁹. Σημειωτέον ότι, αφ' ενός, δεν γίνεται λόγος για «νόμιμη» διαμονή αλλά για αποδεδειγμένη διαμονή και, αφ' ετέρου, ο Ν. 2910/2001 επιτρέπει την απόκτηση άδειας παραμονής αορίστου διάρκειας έπειτα από δέκα χρόνια «νόμιμης» διαμονής.

Ο σεβασμός της προσωπικότητας και της πολιτιστικής ταυτότητας των μεταναστών διέπει καθολικά τις τοποθετήσεις του συνδικαλιστικού κινήματος, το οποίο μάλιστα διεκδικεί την οικονομική βοήθεια από την πλευρά της πολιτείας για την ίδρυση συλλόγων και πολιτιστικών κοινοτήτων των αλλοδαπών⁵⁰. Το ίδιο ισχύει και για τα πολιτικά δικαιώματά τους, ενώ προτείνεται να δοθεί δικαίωμα ψήφου στις δημοτικές εκλογές σε όλους τους μετανάστες μετά τη συμπλήρωση 5 ετών διαμονής στην Ελλάδα⁵¹.

Όμως, στην έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού συμπεριλαμβάνεται και η αδυναμία πρόσβασης σε μια σειρά κοινωνικά αγαθά και υπηρεσίες, η οποία μπορεί να προκαλείται έμμεσα εξαιτίας αντικειμενικών δυσχερειών. Στην κατηγορία αυτή ανήκει και η έλλειψη πληροφόρησης σχετικά με τη διαδικασία ή τις νομικές προϋποθέσεις μιας ενέργειας. Τα συνδικάτα δεν έμειναν αδιάφορα απέναντι σε αυτές τις δυσκολίες⁵².

Κατά τη διάρκεια του 2004 το ΕΚΑ και η ΟΕΚΙΔΕ, στα πλαίσια του προγράμματος Equal, εξέδωσαν και διένειμαν οδηγούς εργασιακών δικαιωμάτων σε τέσσερις ξένες γλώσσες και ήδη προετοιμάζεται ένα έντυπο σε άλλες τέσσερις γλώσσες. Το ίδιο είχε πράξει νωρίτερα και το Συνδικάτο των Οικοδόμων μοιράζοντας ευρέως έναν αντίστοιχο οδηγό σε 8 ξένες γλώσσες. Στους οδηγούς αυτούς, εκτός από την παρουσίαση της εργατικής νομοθεσίας, υποδεικνύονται οι τρόποι διεκδίκησης ενός αιτήματος και οι αρμόδιες υπηρεσίες.

Επίσης, στο ΕΚΑ λειτουργεί από το 2000 υπηρεσία μεταναστών και παρέχεται νομική συμβουλευτική στήριξη σε αλλοδαπούς εργαζομένους σε υποθέσεις προάσπισης εργασιακών και ασφαλιστικών δικαιωμάτων ή ανανέωσης των αδειών. Πολύ συχνά πραγματοποιείται τηλεφωνική ή επιτόπου παρέμβαση σε αρμόδιες υπηρεσίες ή στον εργοδότη για την άμεση επίλυση προβλημάτων. Από τη μεριά της ΓΣΕΕ η ανάλογη συμβουλευτική συνδρομή εντάσσεται στις δραστηριότητες του ΚΕΠΕΑ⁵³, το οποίο λειτουργεί για όλους αδιακρίτως τους εργαζομένους.

49. Όπως προβλέπεται πλέον από τη σχετική Οδηγία, ΕΚΑ, *Ρατσισμός και ξενοφοβία, πρωτοβουλίες για την νομιμοποίηση των ξένων εργατών*, Πρακτικά Συνεδρίου, 1997, σελ. 11.

50. Ομοσπονδία Οικοδόμων και Συναφών Επαγγελματιών Ελλάδος, ό.π. (σημ. 6) και ΕΚΑ, κείμενο προβληματισμού του 18ου Απολογιστικού Συνεδρίου του ΕΚΑ, τον Ιούλιο του 1991.

51. ΕΚΑ, στο ίδιο.

52. Βλ. Δ. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Από την κοινωνική ευπάθεια στον κοινωνικό αποκλεισμό*, Μελέτες ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, 2004.

53. Κέντρο Πληροφόρησης Εργαζομένων και Ανέργων.

Δύο, όμως, είναι οι περιπτώσεις όπου ήταν αναγκαία και, το κυριότερο, καθοριστική από πλευράς συνδικαλιστικού κινήματος η δυναμική αντίδρασή του για την ουσιαστική προστασία της προσβασιμότητας σε κοινωνικά αγαθά. Ο λόγος για την υγεία και την εκπαίδευση των οικονομικών μεταναστών και των οικογενειών τους.

Όσον αφορά στην πρόσβαση στις υπηρεσίες υγείας⁵⁴, θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι η δυνατότητα αυτή κατοχυρώνεται μόνο για τους επίσημους οικονομικούς μετανάστες και για τα προστατευόμενα μέλη της οικογένειάς τους. Κατά συνέπεια, η προσπάθεια για «νομιμοποίηση» όλων των ανεπίσημων αλλοδαπών, στην πραγματικότητα καταφέρει ένα καίριο χτύπημα (και) στον κοινωνικό αποκλεισμό στο τομέα της υγείας. Εντούτοις, ανεξάρτητα από το νομικό καθεστώς των αλλοδαπών, η προστασία της υγείας είναι θεμελιώδες ανθρώπινο δικαίωμα και ως τέτοιο αντιμετωπίστηκε από το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα.

Το 2000 με εγκύκλιο του υπουργείου Υγείας ανατίθενται αστυνομικά καθήκοντα σε όλο το προσωπικό των δημόσιων νοσοκομείων, διατάζοντας το να μη συναλλάσσεται –παρά μόνο για επείγοντα περιστατικά– με ανεπίσημους αλλοδαπούς, αλλά να ειδοποιεί την αστυνομία. Η αντίδραση της Ένωσης Ιατρών Νοσοκομείων Αθηνών-Πειραιώς (ΕΙΝΑΠ) ήταν άμεση. Πιστοί στην αρχική τους τοποθέτηση για το θέμα της κοινωνικής ανισότητας στο χώρο της υγείας⁵⁵ οι νοσοκομειακοί γιατροί αρνήθηκαν να εφαρμόσουν την εγκύκλιο απειλώντας ακόμη και με διαγραφή των «επίορκων» συναδέλφων από τους ιατρικούς συλλόγους.

Σε συνέντευξή του⁵⁶, ο πρόεδρος της ΕΙΝΑΠ χαρακτήρισε «απάνθρωπη» την απόφαση του υπουργείου Υγείας και Κοινωνικών Υποθέσεων τονίζοντας ότι είναι απίθανο να αρνηθούν οι γιατροί να περιθάλψουν μετανάστες με βάση το καθεστώς «παράνομης» διαμονής τους αλλά να αναφέρουν στην αστυνομία αυτές τις περιπτώσεις. Σε σχέση με τα ασφαλιστικά δικαιώματα των μεταναστών ανάλογη στάση είχε κρατήσει νωρίτερα και η Ομοσπονδία Εργαζομένων ΙΚΑ (ΠΟΣΕ-ΙΚΑ) κάνοντας λόγο για συνταγματικά κατοχυρωμένο δικαίωμα σε κάθε είδους ασφαλιστικές εισφορές⁵⁷.

Έτσι, μέχρι σήμερα, και παρά το γεγονός ότι το πνεύμα της εγκυκλίου παρέμεινε ζωντανό στο άρθρο 51 του Ν. 2910/2001, το συνδικαλιστικό κίνημα των εργαζομένων στην Υγεία κατήργησε στην πράξη τη διάταξη αυτή και προστάτεψε, ιδία πρωτοβουλία, την πρόσβαση των μεταναστών στις υπηρεσίες υγείας. Στο τομέα της εκπαίδευσης, στο άρθρο 40 του Νόμου προβλέπεται ότι για την εγγραφή ανήλικων αλλοδαπών στα σχολεία απαιτούνται τα αντίστοιχα με τα προβλεπόμενα για τους ημεδαπούς δικαιολογητικά.

54. Βλ. σχετικά Α. Καψάλης, «Μετανάστες-υγεία και κοινωνικός αποκλεισμός», *Ενημέρωση ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ*, τεύχος 112, Δεκέμβριος 2004, σσ. 14-69.

55. Όπως αυτή αποτυπώθηκε στην συνέντευξη Τύπου της 13/07/1993 με θέμα: «Παρέμβαση της ΕΙΝΑΠ στην συζήτηση για τους μετανάστες», στο Δ. Κατσορίδας Δ., *ό.π.* (σημ. 4), σσ. 103-106.

56. Στην αγγλόφωνη ημερήσια εφημερίδα *Athens News* στις 29 Ιουλίου 2000.

57. «Καταργούνται τα ασφαλιστικά δικαιώματα των αλλοδαπών», *εφημ. Αυγή*, Παρασκευή 23 Ιουνίου 1995, σελ. 5.

Η συγκεκριμένη διάταξη είχε συμπεριληφθεί αυτούσια και στο σχέδιο του Νόμου (άρθρο 42) και είχε προκαλέσει άμεσα την αντίδραση της ΟΛΜΕ. Συγκεκριμένα σε ανακοίνωση της Ομοσπονδίας στις 15/12/2000 αναφέρεται ότι το περιεχόμενο του άρθρου συνιστά «σαφή παραβίαση των θεμελιωδών παιδαγωγικών και ανθρωπιστικών αξιών και των διακηρύξεων των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Παιδιού που έχει υπογράψει η Ελλάδα».

Επειδή, όμως, ο κοινωνικός αποκλεισμός δεν περιορίζεται μόνο στις τυπικές προϋποθέσεις για την πρόσβαση στα σχολεία, αλλά επεκτείνεται και στην ουσιαστική συμμετοχή στις διαδικασίες μόρφωσης, το έτος 2000 η ΟΛΜΕ παρουσίασε τρεις ενδιαφέρουσες εκδόσεις. Πρόκειται για έναν Οδηγό αντιρατσιστικής εκπαίδευσης⁵⁸ και δύο σχετικά εγχειρίδια για το μαθητή και τον εκπαιδευτικό αντίστοιχα⁵⁹. Η Διδασκαλική Ομοσπονδία Ελλάδος αυτή την εποχή πραγματοποιεί έρευνα σε σχέση με την πορεία της ενισχυτικής διδασκαλίας, τα συμπεράσματα της οποίας αναμένεται να δημοσιευτούν το καλοκαίρι του 2005.

Επίσης, στα πλαίσια του προγράμματος Equal, το ΚΕΜΕΤΕ της ΟΛΜΕ υλοποίησε την πρωτοβουλία *ΜΜΕ και Ρατσισμός: ο ρόλος του Σχολείου* με διαγωνισμό κειμένων και φωτογραφίας, ενώ ετοιμάζεται και ένα διδακτικό πακέτο στο θέμα αυτό.

Σε γενικές γραμμές, τα φαινόμενα του ρατσισμού και της ξενοφοβίας απασχόλησαν το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα από τα μέσα της προηγούμενης δεκαετίας. Το 1994 το Εργατικό Κέντρο Πειραιά αποφασίζει⁶⁰ να αναλάβει δραστηριότητα για την προληπτική θεραπεία της κοινωνικής αυτής μάστιγας. Σε συνεργασία με το ΙΝΕ/ΓΣΕΕ διοργανώνεται διημερίδα⁶¹ πολιτικού και επιστημονικού προβληματισμού, κατά τη διάρκεια της οποίας, ταυτόχρονα με την ανάλυση των γενεσιουργών αιτίων των ρατσιστικών συναισθημάτων στις χώρες υποδοχές, αναζητούνται και οι ενδεδειγμένοι τρόποι για την αποτελεσματικότερη αντιμετώπισή τους.

Το 1997, το ευρωπαϊκό έτος Ενάντια στο Ρατσισμό αποτέλεσε σταθμό για την ουσιαστική ενασχόληση των ελληνικών συνδικάτων με το ζήτημα του ρατσισμού και των διακρίσεων με βάση την καταγωγή⁶². Δεν είναι τυχαίο ότι μέχρι αυτήν τη χρονολογία σε καμιά από τις προηγούμενες Εθνικές Συλλογικές Συμβάσεις Εργασίας δεν είχε γίνει αναφορά στους αλλοδαπούς εργαζομένους. Από την ΕΓΣΣΕ του 1996-1997 και έπειτα αφιερώνεται, σχεδόν πάντα, ένα άρθρο αναφορικά με το ρατσισμό, άλλοτε με τίτλο «Ρατσισμός και ξενοφοβία» και άλλοτε με θέμα «Σεβασμός της εθνικής, θρησκευτικής και πολιτισμικής ιδιαιτερότητας των εργαζομένων».

58. Γ. Τοιάκαλος, *Οδηγός αντιρατσιστικής εκπαίδευσης*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000.

59. Με τίτλο *Σχολείο χωρίς σύνορα*, Κέντρο Τεκμηρίωσης και Μελετών (ΚΕΜΕΤΕ) της ΟΛΜΕ, 2000.

60. Έγγραφο του ΕΚΠ προς όλες τις συνδικαλιστικές οργανώσεις στις 10/02/1994.

61. 13-14/05/1994 με τίτλο *Κοινωνικός ρατσισμός - ξενοφοβία και κοινωνικός αποκλεισμός*.

62. Τον Απρίλη του 1997 το ΕΚΑ διοργάνωσε ημερίδα και εξέδωσε τα πρακτικά με τον ομώνυμο τίτλο *Ρατσισμός και ξενοφοβία: πρωτοβουλίες για τη νομιμοποίηση των ξένων εργατών*.

Ενδεικτικό της διάθεσης του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος να παρέμβει ουσιαστικά στα καθημερινά προβλήματα των αλλοδαπών είναι και το περιεχόμενο του άρθρου 19 της ΕΓΣΣΕ 2004-2005 με τίτλο «Αλλοδαποί εργαζόμενοι». Με τη διάταξη αυτή αναγνωρίζεται ότι οι μετανάστες πρέπει να διευκολύνονται στην εργασία τους, ιδίως με την παροχή οποιουδήποτε απαραίτητου εγγράφου, προκειμένου να διεκπεραιώνουν διατυπώσεις που έχουν σχέση με την άδεια παραμονής και εργασίας.

Όμως, ακριβώς επειδή η δράση και η συμβολή του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος ήταν σημαντική και καρποφόρα καθ' όλη τη διάρκεια της τελευταίας δεκαπενταετίας, η εξέταση της απήχησης της δραστηριότητας αυτής στους ίδιους τους οικονομικούς μετανάστες δεν στερείται ενδιαφέροντος. Άλλωστε, η κοινωνική ένταξη των αλλοδαπών εργατών συντελείται και μέσα από την ενεργό συμμετοχή τους στα συνδικάτα και στις διεργασίες της συλλογικής δράσης.

2. Οι μετανάστες απέναντι στο συνδικαλιστικό κίνημα της Ελλάδας

Με εξαίρεση, ίσως, την οργανωμένη παρέμβαση της ΓΣΕΕ, αλλά μόνο για τα τελευταία 5 χρόνια, όλα όσα αναφέρθηκαν στο πρώτο κεφάλαιο της έρευνας αυτής αφορούν περισσότερο σε μεμονωμένες ή περιστασιακές αντιδράσεις παρά σε επιμέρους ενέργειες ενός γενικότερου και συντεταγμένου πλάνου δράσης από τη μεριά των συνδικάτων. Αφορμή για τη συνδικαλιστική παρέμβαση αποτέλεσε τις περισσότερες φορές κάποια νέα νομοθετική ρύθμιση της πολιτείας, ένα κρούσμα ρατσισμού στο χώρο εργασίας ή κάποιο επετειακό συμβάν.

Η διαπίστωση αυτή δικαιολογείται σε μεγάλο βαθμό και από τη μικρή διάρκεια εμφάνισης του φαινομένου της μαζικής μετανάστευσης αλλοδαπών εργατών στην Ελλάδα και από την ελάχιστη πρότερη εμπειρία του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος. Άλλωστε, σε πολλές χώρες με παράδοση στην υποδοχή μεταναστών, οι συνδικαλιστικές οργανώσεις δεν έχουν να επιδείξουν αξιοσημείωτες πρωτοβουλίες παρά σχετικά πρόσφατα, κυρίως από τα μέσα της δεκαετίας του '90 και μετά. Για παράδειγμα, το σημαντικότερο έργο της CFDT της Γαλλίας, μια πολύ αξιόλογη μελέτη με τίτλο *Ο ρατσισμός στην εργασία*, εκδόθηκε μόλις το 1997⁶³.

Στην περίπτωση της Ελλάδας, όσον αφορά ιδίως στα πρωτοβάθμια σωματεία, πολύ σπάνια η προάσπιση των δικαιωμάτων των αλλοδαπών γίνεται στη βάση προκαθορισμένων πολιτικών. Επίσης, σε εξαιρετικές περιπτώσεις διατηρείται αρχείο μελών με κριτήριο την εθνική καταγωγή των εργαζομένων, μολονότι πολλοί από αυτούς είναι αλλοδαποί. Για το λόγο αυτό, σε ό,τι αφορά στην ποσοτική διάσταση της συμμετοχής των μεταναστών στα σωματεία πολύ λίγα στοιχεία είναι διαθέσιμα.

Μερικά από αυτά αποτελούν προϊόν της πρόσφατης έρευνας που διενεργήθηκε

63. Philippe Bataille, *Le racisme au travail*, έκδ. La Decouverte, Paris 1997. Η μελέτη έγινε για λογαριασμό της Γαλλικής Δημοκρατικής Συνομοσπονδίας Εργασίας (CFDT).

στα πλαίσια του προγράμματος Equal για την καταπολέμηση των διακρίσεων, με τη συμμετοχή της ΟΕΚΙΔΕ και του ΕΚΑ. Έτσι, πολλά από τα αριθμητικά δεδομένα τα οποία παρατίθενται εδώ (α), όπως και τα συμπεράσματα για τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της σχέσης των αλλοδαπών με το συνδικαλιστικό κίνημα (β), εμπεριέχονται στη συνθετική μελέτη⁶⁴ με την οποία ολοκληρώθηκε η εν λόγω έρευνα.

Α. Ποσοτική διάσταση της σχέσης

Σε ό,τι αφορά στον κοινωνικό αποκλεισμό των μειονοτικών ομάδων του πληθυσμού, θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι πολύ συχνά η ανάλογη διαδρομή έχει ως αφετηρία μια νομική διάταξη, έτσι ώστε εύστοχα σε αυτές τις περιπτώσεις να γίνεται λόγος για θεσμικής φύσης εμπόδια στην κοινωνική ένταξή τους. Για την εγγραφή και την ισότιμη συμμετοχή των αλλοδαπών εργαζομένων στα σωματεία του κλάδου ή της επιχείρησής τους, στην ελληνική έννομη τάξη εντοπίζονται δύο τέτοια παραδείγματα.

Στο άρθρο 7, παρ. 1, εδάφ. β' του Νόμου 1264/1982 ορίζεται ρητά ότι «... αλλοδαποί, εργαζόμενοι νόμιμα, μπορούν να είναι μέλη συνδικαλιστικών οργανώσεων», άρα και να είναι ιδρυτικά μέλη αυτών. Από το γράμμα του Νόμου προκύπτει ότι, όσοι εργαζόμενοι δεν είναι εφοδιασμένοι με τις απαιτούμενες άδειες εργασίας και διαμονής, δεν έχουν το δικαίωμα να αποτελούν μέλη κάποιου συνδικάτου.

Η Ομοσπονδία Οικοδόμων και Συναφών Επαγγελματιών Ελλάδος έλαβε ρητά την απόφαση να εγγράφονται στα σωματεία του κλάδου όλοι οι αλλοδαποί εργαζόμενοι ανεπίσημοι και επίσημοι⁶⁵. Όσον αφορά στην Ομοσπονδία Εργατοϋπαλλήλων Κλωστοϋφαντουργίας Ιματισμού-Δέρματος εφαρμόζεται ακριβώς η ίδια τακτική και έτσι τα πρωτόβάθμια σωματεία του κλάδου εγγράφουν επίσης χωρίς περιορισμούς όσους αλλοδαπούς το επιθυμούν.

Επίσης, το άρθρο 107 του ΕισΝΑΚ απαγορεύει ρητά τη συμμετοχή αλλοδαπών στη διοίκησή τους αναφέροντας συγκεκριμένα: «Όσοι διοικούν σωματεία πρέπει να είναι έλληνες πολίτες. Προκειμένου για σωματείο, στο οποίο, εξαιτίας του σκοπού του συμμετέχουν αναγκαστικά αλλοδαποί, μπορεί να επιτραπεί, με διάταγμα που υπόκειται σε ανάκληση, η συμμετοχή στο διοικητικό συμβούλιο και αλλοδαπών σε ίσο αριθμό με τους Έλληνες».

Ανεξάρτητα από την κατάργηση της ανωτέρω διάταξης έμμεσα από το άρθρο 7 του Νόμου 1264/1982 ή αυτόματα από τα άρθρα 11 και 14 της Διεθνούς Σύμβασης της Ρώμης⁶⁶, στην πράξη τα συνδικάτα δεν υποβάλλουν τους αλλοδαπούς εργαζομένους σε κανέναν τέτοιου είδους περιορισμό.

64. Α. Καψάλης, *ό.π.* (σημ. 44), (στο 8ο κεφάλαιο το οποίο είναι αφιερωμένο στο συνδικαλισμό), σσ. 124-144.

65. Βλ. σχετικά, Ξ. Πετρινώτη, *Η μετανάστευση προς την Ελλάδα, μια πρώτη καταγραφή, ταξινόμηση και ανάλυση*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1993, σελ. 75.

66. Η οποία κυρώθηκε με το ΝΔ 53/1974. Σχετικά με το θέμα βλ. Ι. Κουκιάδης, *Εργατικό δίκαιο*, 1997, τόμος α', σελ. 282 και Ι. Ληξουριώτης, *Το νομικό καθεστώς του μετανάστη εργάτη στην Ελλάδα*, 1998, σσ. 438-445.

Για τις ανάγκες αυτής της έρευνας, η προσπάθεια που καταβλήθηκε, ώστε να συγκεντρωθούν τα συγκεκριμένα αριθμητικά δεδομένα της συμμετοχής των αλλοδαπών στα συνδικάτα και εντός των χρονικών ορίων τα οποία τέθηκαν, δεν είχε ευτυχή κατάληξη. Αιτία, όχι τόσο η έλλειψη διάθεσης από τους έλληνες συνδικαλιστές, όσο η πρακτική αδυναμία τους να ανταποκριθούν σε αυτή την προσπάθεια.

Για τον κλάδο της οικοδομής, όπου απασχολείται ένα μεγάλο ποσοστό αλλοδαπών, τα επίσημα στατιστικά στοιχεία επιβεβαιώνονται από την καταγραφή του συνδικάτου, αλλά και από τα αποτελέσματα της έρευνας στα πλαίσια του προγράμματος Equal. Σύμφωνα με τα δεδομένα αυτά, το ποσοστό συνδικαλισμού των αλλοδαπών οικοδόμων είναι πολύ υψηλό και ξεπερνά το 37% του συνόλου των μεταναστών του κλάδου που συμμετείχαν στην έρευνα. Το ποσοστό αυτό φαίνεται ότι ανταποκρίνεται στην πραγματική διάσταση της συμμετοχής των συνδικαλισμένων αλλοδαπών στο σύνολο των συνδικαλισμένων εργαζομένων του κλάδου στην περιοχή της Αττικής.

Σύμφωνα με στοιχεία της ΕΣΥΕ για το δεύτερο τρίμηνο του 2003, οι άντρες αλλοδαποί εργαζόμενοι στον κατασκευαστικό κλάδο στην περιφέρεια της Αττικής ήταν 46.498. Σύμφωνα με τα στοιχεία του συνδικάτου των οικοδόμων του Ιουνίου του 2004, πριν καν ολοκληρωθεί η καταμέτρηση όλων των αλλοδαπών στο σύνολο των συνδικαλισμένων, μέλη του συνδικάτου είναι τουλάχιστον 13.729 μετανάστες, με βάσιμες ελπίδες στο τέλος της διαδικασίας ο συνολικός αριθμός να φτάσει τις 18.000⁶⁷.

Ακόμα και αν γίνει δεκτό ότι όλοι οι 46.498 αλλοδαποί του κλάδου είναι οικοδόμοι, με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία του συνδικάτου, μέλη του είναι τουλάχιστον το 29,65% των μεταναστών, ενώ, αν οι προηγούμενες εκτιμήσεις για το συνολικό αριθμό επαληθευτούν, συνδικαλισμένοι είναι το λιγότερο το 38,71% των αλλοδαπών του κλάδου. Κατά συνέπεια το ποσοστό το οποίο καταγράφηκε στην έρευνα μάλλον επιβεβαιώνεται από την πραγματικότητα.

Για τους κλωστοϋφαντουργούς του δείγματος τα αντίστοιχα στοιχεία έχουν ως εξής: Σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία του συνδικάτου των εργαζομένων στην ένδυση της περιοχής της Αττικής, μέλη του σωματείου είναι 5.557 εργαζόμενοι. Από αυτούς αλλοδαποί είναι 217 άτομα, κυρίως μετανάστες από το Μπαγκλαντές, δηλαδή ποσοστό 3,9%, ενώ στο σύνολο των συνεντεύξεων στον κλάδο αυτό το αντίστοιχο ποσοστό είναι σχεδόν τριπλάσιο, δηλαδή 12,35%.

Από τους αλλοδαπούς του δείγματος 128 εργαζόμενοι, δηλαδή το 25,91% του συνόλου ή το 27,52% των επίσημων μόνο μεταναστών είναι μέλη του συνδικάτου. Οι 128 συνδικαλισμένοι εργαζόμενοι αντιπροσωπεύουν στο σύνολο των 398 συνολικά ερωτηθέντων των δύο κλάδων, της οικοδομής και της ένδυσης, το 32,2%. Επί πλέον, στο σύνολο των 128 συνδικαλισμένων του δείγματος, οι 98 συνδικαλίστηκαν στην Ελλάδα για πρώτη φορά. Δηλαδή, το 76,56% των μεταναστών, οι οποίοι συμμετέχουν σε κάποιο σωματείο δεν είχαν καμιά συμμετοχή σε ανάλογες διαδικασίες πριν μεταναστεύσουν.

67. Στο σύνολο 64.000 μελών για την περιοχή της Αττικής. Πηγή των στοιχείων αυτών είναι τα στατιστικά δεδομένα τα οποία διατηρεί το Συνδικάτο Οικοδόμων.

Με βάση, πάντα, τα όσα περιέχονται στη συνθετική μελέτη στα πλαίσια του προγράμματος Equal, από τους 494 συνολικά συμμετέχοντες στην έρευνα μόνον οι 5 έδωσαν θετική απάντηση στο ερώτημα. εάν επιτέλεσαν ποτέ υποψήφιοι σε συνδικαλιστικές εκλογές στην Ελλάδα, δηλαδή, ποσοστό 1,01%. Πρόκειται για 3 οικοδόμους (0,94% του συνόλου αυτών) και για 2 εργαζομένους στην ένδυση (2,45% αυτών).

Επίσης, βρέθηκαν 3 συνδικαλιστές αλλοδαποί, όλοι τους εργαζόμενοι στον κλάδο της ένδυσης. Συγκεκριμένα, οι 2 από αυτούς κατάγονται από το Πακιστάν και ο 1 από το Μπαγκλαντές, αλλά μόνον ο τελευταίος είναι εκλεγμένος στο εργατικό σωματείο των εργαζομένων. Οι δύο Πακιστανοί είναι εκλεγμένοι στις διοικήσεις δύο διαφορετικών μεταναστευτικών σωματείων της ευρύτερης περιοχής της Αττικής.

Η πραγματική εικόνα στους δύο κλάδους απασχόλησης, στους οποίους υπάρχουν εργατικά σωματεία, είναι η εξής: Δεν είναι γνωστό πόσοι ακριβώς είναι οι αλλοδαποί εργαζόμενοι στον κλάδο της ένδυσης, αλλά οι μετανάστες-μέλη του σωματείου αντιπροσωπεύουν το 3,9% του συνόλου των μελών, ενώ στο 17μελές διοικητικό συμβούλιο του συνδικάτου της Αθήνας μόνο 1 είναι αλλοδαπός (ποσοστό 5,88%) και κατάγεται, όπως προαναφέρθηκε, από το Μπαγκλαντές. Κανένας αλλοδαπός δεν είναι εκλεγμένος στην διοίκηση της Ομοσπονδίας.

Στους οικοδόμους, αλλοδαποί είναι το 36,1% των απασχολούμενων στις κατασκευές στην περιοχή της Αττικής και το 38,71% των μελών του συνδικάτου στην Αθήνα. 20 αλλοδαποί είναι εκλεγμένα μέλη στις διοικήσεις των παραρτημάτων σε σύνολο 180 περίπου αντιπροσώπων (ποσοστό 11,11%) για την περιοχή της Αττικής, ενώ κανένας μετανάστης δεν συμμετέχει στη διοίκηση της Ομοσπονδίας.

Τέλος, από τα στοιχεία τα οποία διαθέτει το ΚΕΠΕΑ για όσους αλλοδαπούς επισκέπτονται τις εγκαταστάσεις του για την παροχή νομικής συνδρομής το διάστημα 2000-2004, στο σύνολο όσων ρωτήθηκαν αν είναι μέλη κάποιου εργατικού σωματείου, το 14% απάντησε θετικά. Αν το ποσοστό των συνδικαλισμένων, το οποίο κατέγραψε το ΚΕΠΕΑ, ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα (παρά τον περιορισμένο αριθμό του δείγματος-μόλις 215 ερωτηθέντες σχετικά), τότε το ποσοστό συνδικαλισμού των μεταναστών εργατών βρίσκεται πολύ κοντά στο αντίστοιχο των ελλήνων εργατών του ιδιωτικού τομέα, το οποίο εκτιμάται γύρω στο 15%.

Την ίδια διάσταση καταγράφουν ανάλογες μελέτες σε άλλες χώρες της Ε.Ε. Στην Αυστρία, μολονότι η OGB δεν είναι σε θέση να γνωρίζει πόσοι από τα μέλη της είναι αλλοδαποί, παλαιότερες στατιστικές έρευνες κατέγραψαν τα ίδια ποσοστά συνδικαλισμού για τους αυστριακούς και τους μετανάστες εργαζομένους στη χώρα⁶⁸. Πολύ υψηλό είναι και το ποσοστό των συνδικαλισμένων αλλοδαπών στη Γερμανία, το οποίο έφτασε το 1985 να είναι 36% και μάλιστα των τούρκων εργατών 48%⁶⁹.

68. Δηλ. 55% το έτος 1983. Ch. Dufour, *Travailleurs étrangers, des hôtes par nécessité*, *Chronique Internationale de l' IRES*, no 84, septembre 2003, σσ. 122-132.

69. A. Hege, «La difficile reconnaissance de la réalité migratoire», *Chronique Internationale de l' IRES*, no 84, septembre 2003, σσ. 107-121.

Άλλωστε, η συμμετοχικότητα των οικονομικών μεταναστών στα εργατικά σωματεία αποτελεί τμήμα της γενικότερης συζήτησης γύρω από την εμπιστοσύνη των εργαζομένων στα συνδικάτα τους και την κρίση του συνδικαλιστικού κινήματος στο σύνολό του σε μια χώρα. Για την περίπτωση της Ελλάδας στην περίοδο 1993-2003, η οποία συμπίπτει με την παρουσία μεγάλου αριθμού αλλοδαπών, η συνδικαλιστική συμμετοχή στον ιδιωτικό τομέα παρουσιάζει μείωση κατά 13% και στο δημόσιο τομέα κατά 8,1%⁷⁰.

B. Τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της σχέσης

Τα υψηλά ποσοστά της συνδικαλιστικής συμμετοχικότητας, τα οποία παρατηρούνται στους οικοδόμους, δεν ερμηνεύονται μόνο από τον συνολικά μεγάλο αριθμό αλλοδαπών που απασχολούνται στον κλάδο. Είναι περισσότερο το αποτέλεσμα της μακροχρόνιας και συνεπούς παρέμβασης την οποία εφήρμοσε από την πρώτη στιγμή το συνδικάτο έχοντας σαν στόχο την ουσιαστική προάσπιση των δικαιωμάτων των αλλοδαπών εργατών.

Αφετηρία της δράσης του συνδικάτου αποτέλεσε η πεποίθηση ότι, παρά τα ιδιαίτερα προβλήματα τα οποία αντιμετωπίζει η συγκεκριμένη κατηγορία εργαζομένων (άδειες εργασίας και διαμονής), είναι δεδομένη η διάθεσή τους να προσπαθούν να βελτιώσουν τις συνθήκες και τους όρους εργασίας τους μέσα από συλλογικές μορφές διεκδίκησης και πάλης, όταν αυτές είναι προσβάσιμες.

Δεν είναι, εντούτοις, λίγα και τα παραδείγματα συλλογικών αντιδράσεων των αλλοδαπών ακόμα και σε περιπτώσεις όπου δεν υπάρχει σωματείο, πολλές φορές μάλιστα με απώτερο στόχο τη δημιουργία ενός συλλογικού οργάνου. Η περίπτωση του σωματείου της «Αλεξάντερ Φάσιον» στην Κω είναι ευρύτατα γνωστή για την καθολική συμμετοχή των φιλιππινέζων εργατών στην απεργιακή κινητοποίηση⁷¹. Το 1995 απροειδοποίητα απολυμένοι φιλιππινέζοι εργαζόμενοι στη Ρόδο με αγωνιστικές κινητοποιήσεις και συλλογή υπογραφών διεκδίκησαν και τελικά πέτυχαν να παραταθεί εξαιρετικά η άδεια διαμονής τους στη χώρα μέχρι τη δικαστική εκκαθάριση των διαφορών τους με τον εργοδότη⁷². Σήμερα η Ένωση Φιλιππινέζων Μεταναστών στην Ελλάδα συνεργάζεται άμεσα με τα ελληνικά συνδικάτα, ενώ τα γραφεία της στεγάζονται στο κτίριο του ΕΚΑ.

Πολύ σημαντικές συλλογικές κινητοποιήσεις έχουν επίσης υλοποιήσει και οι εργάτες γης σε πολλές περιοχές της Ελλάδας για τη διεκδίκηση καλύτερων όρων εργασίας και για υψηλότερες αμοιβές. Μολονότι εργαζόμενοι κάτω από εξαιρετικά δυσμενείς συνθήκες, χωρίς την ελάχιστη συνδικαλιστική εμπειρία και προστασία, πραγματοποίησαν συχνά νικηφόρες απεργιακές κινητοποιήσεις διεκδικώντας 8ωρη εργασία, ασφαλιστική κάλυψη και αξιοπρεπείς απολαβές. Τέτοιες κινητοποιήσεις είδαν το φως της δημοσιότητας

70. Πηγή: EIRO 2004, www.eiro.eurofound.eu.int.

71. Α. Μαρβάκης, Δ. Παρσάνογλου και Μ. Παύλου (επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 2001, σσ. 342-343.

72. Λ. Αυδής, «Εργασία αλλοδαπών και ζητήματα Ιδιωτικού Διεθνούς Δικαίου», *ΔΕΕ* 11, 1995, σσ. 949-954.

στο νομό Μαγνησίας (Μάιος 1998), στον Μαραθώνα και σε πολλές περιοχές της Πελοποννήσου και της Βόρειας Ελλάδας⁷³.

Τέλος, προσπάθειες οργάνωσης των αλλοδαπών εργαζομένων σε σωματεία γίνονται συνήθως στην επαρχία, όπως στη Λάρισα, με την ουσιαστική συνδρομή του Εργατικού Κέντρου του νομού⁷⁴ μέσα από την παραχώρηση χώρου για την εγκατάσταση γραφείων. Ιδιαίτερα πρωτότυπη και αξιόλογη είναι η προσπάθεια των εργαζομένων της Ικαρίας να συστήσουν σωματείο με την επωνυμία «Πολυεθνικοί Εργάτες Ικαρίας», που βρίσκεται στο στάδιο της δικαστικής αναγνώρισης. Από τα 30 ιδρυτικά μέλη του σωματείου μόνον οι 6 είναι Έλληνες και στην 9μελή διοικούσα επιτροπή οι 8 είναι μετανάστες εργάτες.

Από την επεξεργασία των αποτελεσμάτων της έρευνας, η οποία διεξήχθη σε μετανάστες εργαζομένους στο χώρο εργασίας τους, αποδείχθηκε ότι πολύ συχνά σε απαντήσεις επί ερωτήσεων σχετικά με εργασιακά κυρίως χαρακτηριστικά, καταγράφονταν διαφορετικά ποσοστά με βάση τη συμμετοχή ή μη του ερωτώμενου εργαζομένου στο συνδικάτο. Όσον αφορά στο μέσο προφίλ των συνδικαλισμένων και των ασυνδικάλιστων του δείγματος, παρατηρούνται οι εξής διαφορές:

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Αριθμητικά στοιχεία	Συνδικαλισμένοι (128)	Ασυνδικάλιστοι (358)	ΔΞ/ΔΑ (8)
Ηλικία (έτη)	34,37	31,75	33,38
Διαμονή στην Ελλάδα (έτη)	8,92	6,95	4,63
Με τίτλο διαμονής (έτη)	5,85	4,51	3,13
Χωρίς τίτλο διαμονής (έτη)	3,08	2,4	1,5
Προϋπηρεσία (έτη)	6,69	4,74	2,23
Μ.ό. ημερήσιας εργασίας (ώρες)	7,63	8,05	9,19
Μέσο ημερομίσθιο (ευρώ)	40,93	32,94	25,29

Προκειμένου να αποφευχθεί η αλλοίωση των τελικών αποτελεσμάτων, ο συνδυασμός των διαθέσιμων στοιχείων επικεντρώνεται, ακολούθως, στις απαντήσεις των μεταναστών οι οποίοι απασχολούνται στους κλάδους των κατασκευών και της ένδυσης (398 άτομα), δεδομένου ότι για την περίπτωση των εργαζομένων σε βενζινάδικα δεν έχει συσταθεί κανενός είδους σωματείο.

73. Βλ. σχετικά Ν. Γιαννίρη, «Οι σύγχρονοι μπαρμπα-Θωμάδες», εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 15/03/2004.

74. Γ. Βουνάτσος, «Σβήστε την κακή μας εικόνα, Αλβανίδα 'οργανώνει' τους συμπατριώτες της στη Λάρισα», εφημ. *Τα Νέα*, 12/05/2003, σελ. 51.

Κατά την εξέταση της ερώτησης, εάν η αναγνώριση των ασφαλιστικών δικαιωμάτων στη χώρα καταγωγής θα αποτελούσε σοβαρό λόγο επιστροφής, διαπιστώθηκε ότι όσοι απάντησαν θετικά, αμείβονταν καλύτερα, διέμεναν στη χώρα περισσότερο χρόνο και διέθεταν μεγαλύτερη συνολική προϋπηρεσία στο επάγγελμα σε σχέση με όσους απάντησαν αρνητικά στην ερώτηση. Τα ίδια ακριβώς χαρακτηριστικά συγκεντρώνουν, όπως φαίνεται στον Πίν. 2, και οι συνδικαλισμένοι σε σχέση με τους ασυνδικάλιστους μετανάστες.

Κατά συνέπεια αναμενόμενο θα ήταν οι συνδικαλισμένοι εργαζόμενοι να έχουν απαντήσει σε μεγαλύτερο ποσοστό θετικά στην ερώτηση σχετικά με την παλιννόστηση σε σύγκριση με τους συναδέλφους τους, οι οποίοι είναι ασυνδικάλιστοι. Οι απαντήσεις, όμως, με κριτήριο τη συμμετοχή στο συνδικάτο καταγράφονται διαφορετικές:

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

<i>Η αναγνώριση δεδουλευμένων λόγος επιστροφής</i>	<i>Συνδικαλισμένοι (128) %</i>	<i>Ασυνδικάλιστοι (270) %</i>
ΝΑΙ	64,84	71,38
ΟΧΙ	33,59	25,65
ΔΞ/ ΔΑ	1,56	2,97

Η προηγούμενη υπόθεση τελικά δεν επιβεβαιώθηκε. Το ένα τρίτο των συνδικαλισμένων μεταναστών επιθυμεί να παραμείνει για πάντα στην Ελλάδα, ενώ μόνον ένας στους τέσσερις ασυνδικάλιστους εξέφρασε την ίδια επιθυμία. Η κοινωνική ένταξη των μειονεκτουςών ομάδων του πληθυσμού, η οποία αποτελεί πλέον και επίσημα έναν από τους πρωταρχικούς στόχους της κοινωνικής Ευρώπης, δεν επιτυγχάνεται μόνον μέσα από την υιοθέτηση νομοθετικών κειμένων που την κατοχυρώνουν θεσμικά. Πρόκειται για μια διαδικασία, η οποία προβλέπει πολλές διαδρομές και πολλά στάδια μέχρι την τελική επίτευξη του επιθυμητού αποτελέσματος. Ένα από αυτά είναι και η (απρόσκοπτη) συμμετοχή των αλλοδαπών στα συλλογικά όργανα των εργαζομένων.

Μια εξίσου θετική εξέλιξη από αυτήν τη διαδικασία είναι η ενίσχυση της διάθεσης για τη βελτίωση των συνθηκών και των όρων εργασίας και πιο συγκεκριμένα για την ουσιαστική προληπτική αντιμετώπιση του εργασιακού κινδύνου στο χώρο δουλειάς. Στην αντίστοιχη ερώτηση, σχετικά με τη δυνατότητα άρνησης εκτέλεσης μιας εργασίας, από την οποία πιθανολογείται ότι πρόκειται να προκληθεί σοβαρός κίνδυνος για τη ζωή και την υγεία τους, οι εργαζόμενοι⁷⁵ με βάση τη συνδικαλιστική συμμετοχή έδωσαν τις εξής απαντήσεις:

75. Η ερώτηση αυτή δεν έχει τεθεί στους εργαζομένους στην ένδυση. Κατά συνέπεια ο συνδυασμός στον πίνακα ο οποίος ακολουθεί αφορά μόνο στην περίπτωση των εργαζομένων στις κατασκευές.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Βαθμός δυσκολίας άρνησης εκτέλεσης επικίνδυνης εργασίας/ οικοδόμοι	Συνδικαλισμένοι οικοδόμοι (118) %	Ασυνδικάλιστοι οικοδόμοι (199) %	Σύνολο εργαζ. βενζινάδικα (96) %
Πολύ εύκολο	22,88	23,11	16,67
Εύκολο	49,15	33,16	36,46
Δύσκολο	13,55	15,57	34,38
Εξαιρετικά δύσκολο	3,38	8,54	6,25
Σχεδόν αδύνατον	11,01	19,09	1,04
Δεν ξέρω/ δεν απαντώ	-	0,5	5,21
Σύνολο	100%	100%	100%

Συνολικά «εύκολο» ή «πολύ εύκολο» απάντησε το 72,03% των συνδικαλισμένων και μόλις το 56,27% των ασυνδικάλιστων οικοδόμων μεταναστών του δείγματος. Το αντίστοιχο ποσοστό των εργαζομένων σε βενζινάδικα, οι οποίοι είναι στο σύνολό τους ασυνδικάλιστοι, είναι 53,13%.

Μια εξίσου ενδιαφέρουσα πτυχή της συνδικαλιστικής δραστηριότητας των αλλοδαπών είναι η ενεργός συμμετοχή κατά την ανάδειξη των διοικήσεων στις εκλογικές διαδικασίες του σωματείου. Η σχέση αυτή αποτυπώνεται στον επόμενο πίνακα:

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Ψηφίζεις στις εκλογές του κλάδου;	(%)	Άτομα
Ποτέ	26,56	34
Σπάνια	17,19	22
Συνήθως ναι	19,53	25
Πάντα	36,72	47
Σύνολο	100%	128

Μόνο ένας στους τέσσερις συνδικαλισμένους μετανάστες του δείγματος δεν ψηφίζει ποτέ στις συνδικαλιστικές εκλογές του κλάδου του, ενώ οι περισσότεροι από τους ερωτώμενους απάντησαν ότι ψηφίζουν πάντα ή τις περισσότερες φορές σε αυτές.

Η συμμετοχή στο σωματείο των μεταναστών εργαζομένων των δύο συγκεκριμένων κλάδων καθορίζει σημαντικά και τις απαντήσεις που δόθηκαν στο ερώτημα σχετικά με τον βαθμό ικανοποίησης από την ενασχόληση των ελλήνων συνδικαλιστών με τα ιδιαίτερα προβλήματα των μεταναστών:

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Ασχολούνται οι έλληνες συνδικαλιστές με τα ιδιαίτερα προβλήματα των μεταναστών;	Συνδικαλισμένοι (128) %	Ασυνδικάλιστοι (270) %
Ελάχιστα	25,78	50,19
Αρκετά, αλλά όχι όσο χρειάζεται	39,84	22,30
Πολύ	30,47	10,04
Πάρα πολύ	3,13	0,74
Δεν ξέρω/ δεν απαντώ	0,78	16,73
Σύνολο	100%	100%

Όσοι είναι μέλη του συνδικάτου έχουν στο σύνολό τους διατυπώσει πολύ καλύτερη γνώμη σχετικά με την παρέμβαση των ελλήνων εκλεγμένων συναδέλφων τους στα ιδιαίτερα προβλήματα, τα οποία τους απασχολούν, σε σύγκριση με την άποψη, την οποία εξέφρασαν οι ασυνδικάλιστοι εργαζόμενοι. Χαρακτηριστικός είναι επίσης ο επόμενος πίνακας, όπου συγκρίνονται οι απαντήσεις των ασυνδικάλιστων με αυτές όσων συνδικαλισμένων συμμετέχουν με αυξημένη συνέπεια στις εκλογικές διαδικασίες:

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Ασχολούνται οι έλληνες συνδικαλιστές με τα ιδιαίτερα προβλήματα των μεταναστών;	Συνδικαλισμένοι ψηφίζοντες συνήθως ή πάντα (72 άτομα) %	Ασυνδικάλιστοι (270) %
Ελάχιστα	23,61	50,19
Αρκετά, αλλά όχι όσο χρειάζεται	34,72	22,30
Πολύ	36,11	10,04
Πάρα πολύ	5,56	0,74
Δεν ξέρω/ δεν απαντώ	-	16,73
Σύνολο	100%	100%

Σε ερώτηση προηγούμενης ενότητας του ερωτηματολογίου, το 80% του συνόλου των αλλοδαπών του δείγματος (494) έκρινε ότι η πλειονότητα των ελλήνων εργαζομένων διακινείται ευμενώς απέναντί τους. Αναζητώντας το μερίδιο συμμετοχής του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος σε αυτή την πραγματικότητα με κριτήριο και τη συνδικαλιστική ένταξη καταγράφηκαν τα εξής:

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

Συνέβαλε το συνδικάτο στη βελτίωση της στάσης των ελλήνων εργαζομένων απέναντι στους μετανάστες;	Συνδικαλισμένοι (128) %	Ασυνδικάλιστοι (270) %
Καθόλου	17,19	26,39
Λίγο	28,13	34,94
Αρκετά	34,38	15,24
Πολύ	14,84	4,83
Δεν ξέρω/ δεν απαντώ	5,47	18,59
Σύνολο	100%	100%

Οι μισοί συνδικαλισμένοι αλλά μόνον ένας στους πέντε ασυνδικάλιστους του δείγματος θεωρούν ότι η συνδρομή του σωματείου ήταν καθοριστική στη διαμόρφωση του θετικού κλίματος ανάμεσα στους έλληνες και τους μετανάστες εργαζομένους στην οικοδομή ή τη βιοτεχνία ενδύματος. Και στο ζήτημα αυτό, δηλαδή, οι απαντήσεις των εργαζομένων των δύο κλάδων εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από τη συμμετοχή ή όχι στο συνδικάτο του κλάδου.

Κατά συνέπεια και δεδομένου ότι η σπουδαιότητα της συνδρομής του συνδικάτου σε όλα αυτά τα ζητήματα είναι, ούτως ή άλλως, αναμφισβήτητη, κύριο μέλημα των εκλεγμένων αντιπροσώπων και κυρίως των ελλήνων συνδικαλιστών θα πρέπει να είναι η συστηματική προβολή της αποτελεσματικότητας των σχετικών δράσεων για την καταπολέμηση της ξενοφοβίας και των διακρίσεων σε βάρος των αλλοδαπών εργατών στους κλάδους αυτούς. Είναι εξαιρετικά σημαντικό να γνωρίζουν οι εργαζόμενοι τους πραγματικούς λόγους, για τους οποίους δεν παρατηρούνται φαινόμενα ρατσισμού και ξενοφοβίας στον εργασιακό τους κλάδο, έτσι ώστε να γνωρίζουν επίσης και τον αποδοτικότερο τρόπο αντιμετώπισής τους στην περίπτωση που κάποια στιγμή στο μέλλον τέτοιου είδους περιστατικά κάνουν την εμφάνισή τους και στην Ελλάδα.

Στη συνέχεια, όλοι οι εργαζόμενοι οι οποίοι συμμετείχαν στην έρευνα κλήθηκαν να προσδιορίσουν τι ακριβώς προσδοκούν να πράξει το σωματείο του κλάδου το επόμενο διάστημα. Για τους εργαζομένους σε πρατήρια καυσίμων η ερώτηση ήταν έτσι τροποποιημένη, ώστε να ζητείται από αυτούς να αναφέρουν τις δράσεις, τις οποίες θα χρειαστεί να αναλάβει ένα σωματείο στο δικό τους κλάδο. Στην ερώτηση αυτή υπήρχε επίσης η δυνατότητα καταγραφής περισσότερων της μιας απαντήσεων και ο σχετικός πίνακας διαμορφώνεται ως εξής:

ΠΙΝΑΚΑΣ 9

<i>Το σωματείο θα χρειαστεί να προσπαθήσει κυρίως για:</i>	<i>%</i>
A/ Τη βελτίωση του νομικού πλαισίου για την ανανέωση των αδειών	80,77
B/ Την εξίσωση των αμοιβών ελλήνων και μεταναστών εργαζομένων	32,19
Γ/ Την αύξηση του μεροκάματου για όλους τους εργαζομένους	54,25
Δ/ Την αύξηση του αριθμού των συνδικαλισμένων μεταναστών	7,09
Ε/ Τη βελτίωση των μέτρων προστασίας/ την καταπολέμηση των εργατικών ατυχημάτων	25,10

Τέλος, όπως προκύπτει και από το συγκριτικό πίνακα που ακολουθεί, οι συνδικαλισμένοι εργαζόμενοι απάντησαν συνολικά με μεγαλύτερα ποσοστά στην ερώτηση σχετικά με τις προτεραιότητες του σωματείου:

ΠΙΝΑΚΑΣ 10

<i>Το σωματείο θα χρειαστεί να προσπαθήσει κυρίως για:</i>	<i>Συνδικαλισμένοι %</i>	<i>Ασυνδικάλιστοι %</i>
A/ Τη βελτίωση του νομικού πλαισίου για την ανανέωση των αδειών	93,75	77,93
B/ Την εξίσωση των αμοιβών ελλήνων και μεταναστών εργαζομένων	46,04	27,93
Γ/ Την αύξηση του μεροκάματου για όλους τους εργαζομένους	63,84	51,39
Δ/ Την αύξηση του αριθμού των συνδικαλισμένων μεταναστών	17,96	3,35
Ε/ Τη βελτίωση των μέτρων προστασίας/ την καταπολέμηση των εργατικών ατυχημάτων	40,62	20,11

Σύμφωνα με το ποσοστό αναφοράς σε καθένα από τα πέντε θεματικά πεδία της συνδικαλιστικής παρέμβασης, η προτεραιότητα την οποία προσδίδουν σε αυτά τα ζητήματα οι συνδικαλισμένοι και οι ασυνδικάλιστοι αλλοδαποί του δείγματος δεν μεταβάλλεται. Το ενδιαφέρον, όμως, το οποίο επέδειξαν για το περιεχόμενο και τη σημασία αυτής της ερώτησης δεν είναι το ίδιο.

Το ποσοστό των συνδικαλισμένων που απάντησαν ότι η αύξηση του αριθμού των μεταναστών - μελών στα σωματεία θα πρέπει να απασχολήσει ιδιαίτερα το συνδικάτο, είναι εξαπλάσιο από το αντίστοιχο των ασυνδικάλιστων. Διπλάσιο, επίσης, είναι και το

ποσοστό όσων συνδικαλισμένων μεταναστών διατύπωσαν την άποψη ότι το σωματείο πρέπει να μεριμνήσει για τη βελτίωση των μέτρων προστασίας και την καταπολέμηση των εργατικών ατυχημάτων.

Οι απαιτήσεις από το συνδικάτο είναι περισσότερες και εντονότερες από τους συνδικαλισμένους μετανάστες σε σχέση με ό,τι ισχύει για τους συναδέλφους τους οι οποίοι είναι ανοργάνωτοι. Η συμβολή των οικονομικών μεταναστών και στην ποιοτική αναβάθμιση της λειτουργίας των ελληνικών συνδικάτων είναι σχεδόν βέβαιη.

Η διεκδίκηση ενός βελτιωμένου νομικού πλαισίου για την εργασία των οικονομικών μεταναστών δεν μπορεί παρά να αποτελεί πρωταρχικό μέλημα των ελλήνων συνδικαλιστών. Είναι προς όφελος όλων των (ελλήνων) εργαζομένων, στις προσπάθειές τους για ένα καλύτερο μέλλον, να συμμετέχουν απρόσκοπτα και οι αλλοδαποί συνάδελφοί τους, απαλλαγμένοι από το άγχος της προσωρινής και υπό όρους επίσημης διαμονής ή το βάρος των αστυνομικών διώξεων και των απελάσεων.

Το ίδιο ισχύει και για την προσπάθεια εκ μέρους των συνδικαλιστών για την ένταξη και την ουσιαστική συμμετοχή όσο το δυνατόν μεγαλύτερου αριθμού μεταναστών στα σωματεία. Οι νέοι σε ηλικία και σε συμμετοχή συνδικαλισμένοι αλλοδαποί αποτελούν για το συνδικαλιστικό κίνημα ό,τι και οι εισφορές όλων των μεταναστών για τα ασφαλιστικά ταμεία: την εγγύηση για τη βιωσιμότητα και την ενίσχυσή τους τα επόμενα χρόνια.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Αυδής, Λ., «Εργασία αλλοδαπών και ζητήματα Ιδιωτικού Διεθνούς Δικαίου», *Δίκαιο Επιχειρήσεων & Εταιριών*, 11, 1995, σσ. 949-954.
- Δάμα, Γεωργία, «ΕΙΝΑΠ υπέρ προσφύγων», εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 06/02/2002.
- Διδασκαλική Ομοσπονδία Ελλάδος, «Πολυπολιτισμική Κοινωνία, Πρακτικά διημερίδας», 2000.
- Διδασκαλική Ομοσπονδία Ελλάδος-ΙΠΕΜ, «Διαπολιτισμική εκπαίδευση. Η κατάρτιση των εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας σε θέματα διαπολιτισμικής εκπαίδευσης», Ιούνιος 2003.
- Εργατοϋπαλληλικό Κέντρο Αθήνας, «Κείμενο για τους ξένους εργάτες στην Ελλάδα», Απολογιστικό Συνέδριο του ΕΚΑ, Ιούλιος 1991.
- Εργατοϋπαλληλικό Κέντρο Αθήνας, *Όλοι διαφορετικοί, όλοι ίσοι: έρευνα για τους παράνομους αλλοδαπούς και την εργασία*, Οκτώβρης 1995.
- Εργατοϋπαλληλικό Κέντρο Αθήνας, *Οι θέσεις του ΕΚΑ για τους όρους νομιμοποίησης των οικονομικών μεταναστών*, 1996.
- Εργατοϋπαλληλικό Κέντρο Αθήνας, *Ειρήνη, φιλία, συνεργασία*, 1996.
- Εργατοϋπαλληλικό Κέντρο Αθήνας, *Ρατσισμός και ξενοφοβία. Πρωτοβουλίες για τη νομιμοποίηση των ξένων εργατών*, 1997.
- Εργατοϋπαλληλικό Κέντρο Αθήνας, *Ρατσισμός-Ξένοι εργάτες*, Απολογιστικό Συνέδριο του ΕΚΑ, Μάης 2004.
- Εργατικό Κέντρο Πειραιά & ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, *Κοινωνικός ρατσισμός, ξενοφοβία, κοινωνικός αποκλεισμός*, 1995.

- INE/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, «Αλλοδαποί: ζουν και εργάζονται σε άθλιες συνθήκες», *Ενημέρωση*, τεύχ. 16, Ιούλιος-Αύγουστος 1996, σσ. 12-20.
- INE/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση*, Ετήσια Έκθεση 2000.
- INE/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση*, Ετήσια Έκθεση 2003.
- INE/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση*, Ετήσια Έκθεση 2004.
- ΕΚΑ, *Ρατσισμός και ξеноφοβία, πρωτοβουλίες για την νομιμοποίηση των ξένων εργατών*, Πρακτικά συνεδρίου, 1997.
- Καρασαβόγλου, Μαδυτινός, Νικολαΐδης, Κατσορίδας, *Ξένοι εργάτες στο Νομό Καβάλας, επιπτώσεις στην τοπική οικονομία και κοινωνία*, ΤΕΙ Καβάλας, Νοέμβριος 1996.
- Κασιμάτη, Κούλα (επιμ.), *Κοινωνικός αποκλεισμός: Η ελληνική εμπειρία*, Gutenberg/ ΚΕΚΜΟΚΟΠ, Αθήνα 2001.
- Κασιμάτη, Κούλα, *Πολιτικές μετανάστευσης και στρατηγικές ένταξης, Η περίπτωση των Αλβανών και Πολωνών μεταναστών*, ΚΕΚΜΟΚΟΠ, 2003, εκδ. Gutenberg.
- Κατσορίδας, Δημήτρης, «Οι ξένοι εργάτες στην Ελλάδα», *Ενημερωτικό Δελτίο INE-ΓΣΕΕ*, τεύχ. 4-5, Ιούνιος-Ιούλιος 1991, σσ. 29-35.
- Κατσορίδας, Δημήτρης, *Ξένοι (;) εργάτες στην Ελλάδα*, εκδ. ΙΑΜΟΣ, 1994.
- Καψάλης, Απόστολος, «Ο Νόμος 2910/2001 και η απασχόληση των μεταναστών», *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, τεύχ. 28, Οκτώβριος 2002, σσ. 39-52.
- Καψάλης, Απόστολος, «Συμπεράσματα της διημερίδας της ΓΣΕΕ με θέμα "Για μια κοινή μεταναστευτική πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης"», *Ενημέρωση*, του INE-ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ, τεύχ. 92, Φεβρουάριος 2003, σσ. 2-9.
- Καψάλης, Απόστολος - Κατσορίδας, Δημήτρης, «Η σύγχρονη ελληνική μεταναστευτική πολιτική: περιεχόμενο και αποτελέσματα», *Τετράδια του INE-ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ*, τεύχ. 24, Απρίλιος 2003, σσ. 13-33.
- Καψάλης, Απόστολος - Κατσορίδας, Δημήτρης, «Η υποδοχή των προσφύγων στην Ελλάδα», *Τετράδια του INE-ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ*, τεύχ. 24, Απρίλιος 2003, σσ. 34-45 και *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, Οκτώβριος 2003, σσ. 74-84 (αναδημοσίευση).
- Καψάλης, Απόστολος, «Μετανάστες-υγεία και κοινωνικός αποκλεισμός», *Ενημέρωση INE/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ*, τεύχ. 112, Δεκέμβριος 2004, σσ. 14-69.
- Καψάλης, Απόστολος, *Παρουσίαση των αποτελεσμάτων από τη διεξαγωγή συνεντεύξεων με μέλη της ομάδας-στόχου των εργαζομένων μεταναστών στους κλάδους της οικοδομής, των πρατηρίων βενζίνης και της ένδυσης*, Δεκέμβρης 2004, υπό έκδοση.
- Καψάλης, Απόστολος, «Η ευρωμεσογειακή συνεργασία (Euromed) και η μετανάστευση», *Ενημέρωση INE/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ*, τεύχ. Φεβρουαρίου 2005, υπό δημοσίευση.
- Κουκιάδης, Ιωάννης, *Εργατικό δίκαιο*, εκδ. Σάκκουλα, 1997, Τόμος Α', (ιδίως σσ. 52, 162, 283).
- Κρητικίδης, Γιώργος, «Η μετανάστευση στην Ελλάδα», *Ενημέρωση INE/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ*, τεύχ. 104, Μάρτιος 2004, σσ. 15-35.
- Λαμπριανίδης, Λόης & Λυμπεράκη, Αντιγόνη, *Αλβανοί μετανάστες στην Θεσσαλονίκη*, εκδ. Παρατηρητής, 2001.
- Λαμπρίνα, Γιώτη, «Εκπαιδευτικοί και ευρωπαϊκή ενοποίηση: σχέση εθνικής και ευρωπαϊκής ταυτότητας», *Επιστημονικό Βήμα*, ΙΠΕΜ-ΔΟΕ, τεύχ. 2, Μάιος 2003, σσ. 95-107.
- Λαφαζάνη, Δώρα, «Νέα μετανάστευση προς την Ελλάδα κατά την τελευταία εικοσαετία: όψεις ενός πρώτου απολογισμού», *Κοινωνική Αλλαγή στην σύγχρονη Ελλάδα (1980-2001)*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα 2004, σσ. 698-720.

- Ληξουριώτης, Ιωάννης, *Το νομικό καθεστώς του μετανάστη εργάτη στην Ελλάδα*, εκδ. Σάκκουλα, 1998, (ιδίως σσ. 438-445).
- Λινάρδος-Ρυλμόν, Πέτρος, «Μετανάστευση και αγορά εργασίας στην Ελλάδα. Πρώτες διαπιστώσεις», *Ενημερωτικό Δελτίο ΙΝΕ-ΓΣΕΕ*, τεύχ. 12-13, Φεβρουάριος-Μάρτιος 1992, σσ. 37-44.
- Λινάρδος-Ρυλμόν, Πέτρος, «Αλλοδαποί εργαζόμενοι και αγορά εργασίας στην Ελλάδα», *Ενημερωτικό Δελτίο ΙΝΕ-ΓΣΕΕ*, τεύχ. 23, Ιανουάριος 1993, σσ. 26-27.
- Λινάρδος-Ρυλμόν Πέτρος, Η κατάσταση των αλλοδαπών στην Ελλάδα, *Ενημερωτικό Δελτίο ΙΝΕ-ΓΣΕΕ*, τεύχ. 44, Οκτώβριος 1994, σσ. 3-10.
- Λινάρδος-Ρυλμόν, Πέτρος, «Ζητήματα πολιτικής σχετικά με την νομιμοποίηση των αλλοδαπών στην Ελλάδα», *Τετράδια του ΙΝΕ*, τεύχ. 18-19, 2000.
- Λινάρδος-Ρυλμόν, Πέτρος, «Η αναγκαιότητα μιας νέας προσέγγισης της μετανάστευσης», *Ενημέρωση του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ*, τεύχ. 92, Φεβρουάριος 2003, σσ. 19-27.
- Μαρβάκης, Αθανάσιος - Παρσάνογλου, Δημήτρης και Παύλου, Μίλτος (επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 2001.
- Μαυρίκος, Γιώργος, «Ειρήνη, φιλία, συνεργασία. Αλλοδαποί εργάτες-μειονότητες», *ΓΣΕΕ-Πρακτικά Α΄ Βαλκανικής Συνδικαλιστικής Συνδιάσκεψης*, 1998, σσ. 36-44.
- Μπάγκαβος, Χρήστος - Παπαδοπούλου, Δέσποινα, *Μεταναστευτικές τάσεις και ευρωπαϊκή μεταναστευτική πολιτική*, Μελέτη ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, 2002.
- Νανούρης, Δημήτρης, «Χειμαριώτες εργαζόμενοι στην Ελλάδα», *Ενημερωτικό Δελτίο ΙΝΕ-ΓΣΕΕ*, τεύχ. 38-39, Απρίλιος-Μάιος 1994, σσ. 55-59.
- Νικολάου, Γιώργος, «Δίγλωσσα προγράμματα σπουδών: Τυπολογία και ο επιστημονικός διάλογος σχετικά με τη σκοπιμότητα εφαρμογής», *Επιστημονικό Βήμα*, ΙΠΕΜ-ΔΟΕ, τεύχ. 2, Μάιος 2003, σσ. 65-78.
- ΟΛΜΕ-ΚΕΜΕΤΕ, *Σχολείο χωρίς σύνορα, βιβλίο της καθηγήτριας και του καθηγητή*, ΟΕΔΒ 2000.
- ΟΛΜΕ-ΚΕΜΕΤΕ, *Σχολείο χωρίς σύνορα, μαθητικά γυμνάσια στα ανθρώπινα δικαιώματα*, ΟΕΔΒ 2000.
- ΟΛΜΕ-ΚΕΜΕΤΕ, «Ρατσισμός και ΜΜΕ», *Ενημερωτικό Δελτίο*, Ιούνιος 2003, τεύχ. 1ο.
- ΟΛΜΕ-ΚΕΜΕΤΕ, «Final report of ΚΕΜΕΤΕ's programme, «Racism and the media. The role of the school», Αθήνα, Μάιος 2004, αδημοσίευτο.
- ΟΛΜΕ-ΚΕΜΕΤΕ, *Attitudes of the Greek school community members towards the children of immigrants, Report*, Αθήνα, Μάιος 2004, αδημοσίευτο.
- ΟΛΜΕ-ΚΕΜΕΤΕ, «Ρατσισμός και ΜΜΕ», *Ενημερωτικό Δελτίο*, Άνοιξη 2004, τεύχ. 2ο.
- Πανελλήνια Ένωση Φιλολόγων, *Σχολείο και ετερότητα, ο ρόλος του φιλολόγου στη σύγχρονη σχολική πραγματικότητα*, 1998.
- Παπαδοπούλου, Δέσποινα (επιστ. υπεύθυνος), «Από την κοινωνική ευπάθεια στον κοινωνικό αποκλεισμό, Μελέτες ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, 2002.
- Πετρινώτη, Ξ., *Η μετανάστευση προς την Ελλάδα, μια πρώτη καταγραφή, ταξινόμηση και ανάλυση*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1993.
- Πετρονώτη, Μαρίνα και Τριανταφυλλίδου, Άννα, *Βιβλιογραφία κοινωνικών επιστημών για τη σύγχρονη ελληνική κοινωνία-σύγχρονα μεταναστευτικά ρεύματα προς την Ελλάδα*, ΕΚΚΕ, 2003.
- Πολυζωγόπουλος, Χρήστος, «Σύγχρονη μεταναστευτική πολιτική. Μετανάστες ισότιμοι πολίτες», *Ενημέρωση του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ*, τεύχ. 92, Φεβρουάριος 2003, σσ. 10-18.
- Ρομπόλης, Σάββας, «Πολιτικές μετανάστευσης στην Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση», *Ενημέρωση ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ*, τεύχ. 104, Μάρτιος 2004, σσ. 2-9.

- Τομαράς, Αθανάσιος, «Συμμετοχή αλλοδαπών εις επαγγελματικά σωματεία εν Ελλάδι», *Επιθεώρηση Εργατικού Δικαίου*, τόμ. 31, 1972, σσ. 1120-1122.
- Τομαράς, Αθανάσιος, «Συμμετοχή αλλοδαπών εις σωματεία», *Επιθεώρηση Εργατικού Δικαίου*, τόμ. 34, 1975, σσ. 513-515.
- Τριανταφυλλίδου, Άννα, *Βιβλιογραφία κοινωνικών επιστημών για τη σύγχρονη ελληνική κοινωνία-σύγχρονα μεταναστευτικά ρεύματα προς την Ελλάδα*, ΕΚΚΕ, 2003.
- Τσιάκαλος, Γ., *Οδηγός αντιρατσιστικής εκπαίδευσης*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000.
- Χαραμής, Παύλος, «Σεβασμός της διαφορετικότητας», *Πληροφοριακό Δελτίο ΟΛΜΕ*, τεύχ. 650, Ιούνιος-Αύγουστος 1996, σελ. 21.
- «Παραδειγματική πρωτοβουλία του Ε.Κ. Καβάλας για τους ξένους εργάτες», *Ενημερωτικό Δελτίο ΙΝΕ/ΓΣΕΕ*, τεύχ. 6-7, Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1991, σελ. 9.
- «Καταργούνται τα ασφαλιστικά δικαιώματα των αλλοδαπών, καταγγέλλει η Ομοσπονδία Εργαζομένων ΙΚΑ», εφημ. *Αυγή*, 23/06/1995, σελ. 5.
- «Παλέψτε μέσα από τα συνδικάτα, Πλατιά σύσκεψη στις 23/02/2003 στο συνδικάτο Οικοδόμων Αθήνας», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 18/02/2003, σελ. 18.
- «Η θεσμική Νέα Μηχανιώνα», εφημ. *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 02/11/2003, σσ. 43-45.
- «Έχουμε κοινό συμφέρον, να αποκτήσουμε και κοινό στόχο», εφημ. *Ο Παλμός των Οικοδόμων*, φύλλο 120, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 2003, σσ. 12-15.
- «Παράπλευρες ζημιές στην Αθήνα 2004, εφημ. *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 02/05/2004, σσ. 43-47.

Ξενόγλωσση

- Bataille, Philippe, *Le racisme au travail*, έκδ. La Decouverte, Paris 1997.
- Bataille Philippe, «Le syndicaliste face à l'espace du racisme», *Hommes & Migration*, no 1211, janvier-février 1998, σσ. 16-26.
- Bataille, Philippe, «Agir syndicalement contre le racisme au travail», *Etudes et Recherches*, no 158, 1997, σσ. 71-82.
- Bunel, Jean, «Nationalismes et syndicalismes en Espagne», *La revue de l' IRES*, no 34 de mars 2000 σσ. 59-89.
- CES, «Programme d'action de la CES pour l'intégration des travailleurs migrants et contre le racisme et la xénophobie», Document de 9 novembre 1992.
- Collectif, «Racial discrimination and trade union policy», *European industrial relations review* no 277 February 1997, σσ. 26-28.
- Confédération Européenne des Syndicats-CES, «Résolution: Lutter contre le racisme et la xénophobie, une priorité de la CES!», Document du 12/13 décembre 1996.
- Fakiolas, Rossetos, «Preventing racism at the workplace», EIRO, WP/95/45/EN, 1995, (ιδίως σσ. 64-66).
- Fakiolas, Rossetos, «Recent efforts to regularize undocumented immigrants», EIRO, WP/97/40/EN, 1997, (ιδίως σσ. 41-48).
- Fédération Européenne Des Métallurgistes de la Communauté-FEM, «Résolution sur les droits des travailleurs migrants, le racisme et la xénophobie», Document du 18/19 juin 1987.
- Grammatikopoulou, Angéliki, «Immigration étrangère en Grèce, le temps des définitions politiques et sociales», *Migrations Société*, no 74, Mars-Avril 2001, σσ. 138-148.

- ETUC, «For the integration of migrant workers against racism and xenophobia-Etuc action Programme» Document 1992.
- ISERES-FSE, «Organisations syndicales, immigrants et minorités ethniques en Europe», rapport final, 2001.
- Szymansky, Marcela, «Des "oiseaux" migrateur?», *Le monde syndical*, no 4, avril 2001, σσ. 15-16.
- Triandafyllidou, Anna, «The political discourse on immigration in southern Europe: a critical analysis», *Journal of Community & Applied Psychology*, 2000, 10, 5, σσ. 373-389.
- Triandafyllidou, Anna, «"Racists? Us? Are you joking?", The discourse of social exclusion of immigrants in Greece and Italy», in Russel King, Gabriella Lazaridis and Charalambos Tsardanidis (eds), *Eldorado or Fortress? Migration in Southern Europe*, Basingstoke, Macmillan, 1999, σσ. 186-205.
- Tripier, Maryse *L'immigration dans la classe ouvrière en France*, 1990.
- Vanoye, Jean, «Contre la discrimination raciale: la logique de la CFDT», *Economie & Humanisme*, no 354, octobre 2000, σσ. 91-94.
- Viprey, Mouna, «Positions et actions syndicales face aux discriminations raciales», Document de travail IRES, septembre 2000.
- Wrench, John, «European Compendium of good practice for the prevention of racism at the workplace», EIRO, 1997, (ιδίως σσ. 68-77).
- «Sans papiers. Le creneau syndical», *Le peuple*, no 1442, 26/09/1996, σσ. 105-108.
- «Racial discrimination and trade union policy», EIRR no 277, February 1997, σσ.26-28.
- «Immigration clandestine, la nouvelle ligne Maginot», *CFDT Magazine*, no 265, Decembre 2000.
- «Osons l'égalité», *Le peuple*, no 1538, Mars 2001, σσ. 3-15.
- «Mouvements et politiques migratoires, les enjeux sociaux», *Chronique Internationale de l'IRES*, no 84, Septembre 2003.